

ARTYKUŁY

DOI: 10.4467/2391-890XPAH.23.001.19240

Adam Konrad Bigosiński
(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)
mgr; adambigosinski@gmail.com
ORCID iD: 0000-0002-9203-3947

Z dziejów wielkopolskiego organmistrzostwa – życie i działalność Józefa Gryszkiewicza (1840–1901)

Jak słusznie zauważył poznański badacz organów Leopold Czacharowski: „Poznań nie należał do najsilniejszych ośrodków organmistrzowskich w Wielkopolsce, w każdej epoce działało tu jednak kilku wykwalifikowanych stroiciele i reparatorów”¹. W okresie zaborów rywalizowali oni głównie z organmistrzami śląskimi, którzy produkowali instrumenty w dużych zakładach metodą przemysłową². Jak wyliczył L. Czacharowski, w drugiej połowie XIX i na początku XX w. w Poznaniu czynnych pozostawało około czternastu fachowców trudniących się pracą przy organach i innych instrumentach muzycznych³. Większość z nich była jedynie drobnymi rzemieślnikami, natomiast na ich tle wyróżnia się postać organmistrza Józefa Gryszkiewicza.

Jak dotąd o J. Gryszkiewiczu wiadomo było niewiele – wg L. Czacharowskiego budowniczy był „obywatelem Poznania” od 1872 r., wcześniej zaś miał działać w Prowincji Pomorskiej; budował instrumenty małej i średniej wielkości, z czego największy miał znajdować się w kościele w Obrze. Badacz nie umiał określić nawet lat życia organmistrza – daty urodzenia

¹ L. Czacharowski, *Katalog organmistrzów poznańskich i ich prac od XVI w. do 1945 roku*, „Kronika Miasta Poznania” 2010, nr 2, s. 56.

² Tamże. O pracach organmistrzów śląskich na terenie Wielkopolski można przeczytać w: tenże, *Organmistrzowie śląscy i śląskie firmy organowe działające w Wielkim Księstwie Poznańskim* [w:] *Organy na Śląsku*, pod red. J. Gembalskiego, t. 2, Katowice 2000, s. 227–298; tenże, *Organmistrzowie śląscy i śląskie firmy organowe działające w Wielkim Księstwie Poznańskim. Uzupelnienia, nowe ustalenia, sprostowania* [w:] *Organy na Śląsku*, pod red. J. Gembalskiego, t. 4, Katowice 2011, s. 291–359.

³ Na podstawie tenże, *Katalog organmistrzów poznańskich...*, s. 56–67.

nie podał wcale, a rok śmierci określił na ok. 1902⁴. Nieco inne informacje podał Krzysztof Rottermund – Gryszkiewicz miał zjawić się ok. 1881 r. w Poznaniu, gdzie ok. 1901 r. umarł przy budowie bądź naprawie setnych organów. Oprócz fachu organmistrzowskiego miał on pracować jako organista w poznańskim kościele św. Marcina⁵. Według Roberta Polcyna Gryszkiewicz budował organy przeważnie dla kościołów katolickich (polskich) po znacznie niższych cenach niż oferowali inni organmistrzowie⁶. W 2018 r. powstała praca dyplomowa autorstwa Jacka Pupki, która jednak nie wniosła nowych informacji o życiu Gryszkiewicza, traktując bardziej o realizacjach i technice wykonywania przez niego organów⁷. W głównej mierze na tej pracy oparła się Małgorzata Trzaskalik-Wyrwa w artykule dotyczącym postaci organmistrza oraz zbudowanych przez niego organów w kościele Świętej Trójcy w Sęszewie. Tekst ten stanowi jedynie powtórzenie dotychczas znanych faktów z życia organmistrza. Pewnym *novum* jest próba charakterystyki warsztatu Gryszkiewicza⁸.

Ilość dotychczas znanych informacji nijak odnosi się do dokonań J. Gryszkiewicza na polu organmistrzowskim. Dzięki kwerendzie źródłowej udało mi się ustalić, że organmistrz wybudował niemalże sto instrumentów, dokonał kilkudziesięciu reparacji, był rzeczoznawcą, odbierał pracę innych budowniczych organów, uczył czeladników, a także współpracował z uznanymi zakładami organmistrzowskimi. Według szacunków, chociażby na podstawie cytowanego już katalogu prac poznańskich organmistrzów, można stwierdzić, że dotychczas żadnemu budowniczemu organów w Poznaniu, czy też nawet w Wielkopolsce, nie udało się pobić wyniku Gryszkiewicza. Powyższe dokonania oraz niepewna sytuacja zachowanych do dzisiaj instrumentów⁹ skłoniły autora do napisania chociażby przyczynku do historii życia oraz działalności tego organmistrza.

⁴ Tamże, s. 58.

⁵ K. Rottermund, *Budownictwo instrumentów muzycznych na terenie Wielkopolski w XIX i 1. poł. XX w.*, Poznań 2002, s. 108.

⁶ Na podstawie przekazu ustnego R. Polcyna, przedrukowanego przez K. Rottermunda; tamże, s. 52.

⁷ J. Pupka, *Józef Gryszkiewicz – wielkopolski organmistrz schyłku XIX w.*, praca dyplomowa napisana na Wydziale Instrumentalnym Akademii Muzycznej w Poznaniu pod kierunkiem prof. Elżbiety Wiechowicz-Karolak, Poznań 2018, mps w archiwum uczelni.

⁸ M. Trzaskalik-Wyrwa, *Organy w kościele Świętej Trójcy w Sęszewie – prawdopodobnie ostatnie dzieło organmistrza Józefa Gryszkiewicza w Poznaniu* [w:] *Zarzućcie sieci. Księga jubileuszowa dedykowana Biskupowi Zbigniewowi Kiernikowskiemu w 50. rocznicę święceń kapłańskich i 75. rocznicę urodzin*, pod red. P. Kota, Legnica 2021, s. 355–400.

⁹ Głównym impulsem do napisania owej pracy była sprawa organów kościoła parafialnego w Krobi, które były największym instrumentem wybudowanym przez J. Gryszkiewicza. Choć stan ich zachowania był dość dobry, na przełomie 2022 i 2023 r. postanowiono rozebrać instrument i zastąpić go używanymi organami sprowadzonymi z Zachodu. Pomimo protestów

Rys biograficzny i specyfika działalności Gryszkiewicza

Józef Gryszkiewicz urodził się 22 października 1840 r. w Sętału, niedaleko Olsztyna. Jego rodzicami byli Mateusz oraz Anna z d. Wagner. Prawdopodobnie rodzina była biedna, gdyż jak podaje księga chrztu, Gryszkiewiczowie byli komornikami¹⁰. Poza Józefem rodzice wychowywali jeszcze sześciu synów i trzy córki. Dodatkowo w księdze chrztów inaczej zostało zapisane nazwisko – Gryżkiewicz – co jednoznacznie może wskazywać na polskie pochodzenie rodziny¹¹. Niestety trudno ustalić, gdzie Józef mógł zdobyć wiedzę z zakresu budowy organów. Można przyjąć hipotezę, że z powodu małej majątności rodziny praktyka ta odbyła się w okolicy zamieszkania i jak to często wtedy bywało, rozpoczęła się od praktyki stolarskiej. Wówczas w pobliskim Sząbruku działał organmistrz Joachim Terletzki, który wykształcił m.in. swoich synów – Augusta i Maxa¹². Trop ten wymaga jednak dodatkowego sprawdzenia, co może być utrudnione przez małą liczbę zachowanych organów, szczególnie z warsztatu Joachima.

Gryszkiewicz przyjechał do Poznania już jako budowniczy organów, a przynajmniej taką informację podał przy meldunku. Było to 21 grudnia 1869 r., czyli ponad dwa lata wcześniej niż podał to L. Czacharowski¹³. Trudno jednak określić, skąd przybył, gdyż karta meldunkowa zawiera jedynie dość enigmatyczny zapis z dwoma skrótowcami¹⁴. Na pewno trafił do Poznania spoza terenu Prowincji Poznańskiej, na co wskazują zapisy w księgach meldunkowych¹⁵. Co ciekawe, już następnego dnia po przyjeździe w „Dzienniku Poznańskim” pojawiło się ogłoszenie dotyczące strojenia i reparacji fortepianów, które wykonywał „budowniczy organów” Józef

środowiska organoznawczego instrument ostatecznie rozebrano, choć poszczególne elementy zachowano i złożono poza kościołem.

¹⁰ Komornikami nazywano osoby nieposiadające własnej roli ani domu, mieszkające u innego gospodarza, najczęściej tzw. „kątem”.

¹¹ Księga chrztu parafii Sętał, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSZ-T-69ZJ-5?cat=284148> (dostęp: 1 lipca 2023 r.), k. 162r.

¹² *Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreußen von 1333 bis 1944*, Bd. 2.2, hrsg. v. W. Renkewitz, J. Janca, H. Fischer, Köln 2015, s. 298–307.

¹³ L. Czacharowski, *Katalog organmistrzów poznańskich...*, s. 58. Co ciekawe, w jednym z numerów „Wielkopolanina” zawarto informację, że „Warmiak” Gryszkiewicz miał osiąść w Poznaniu w 1870 r., lecz jest to zapewne zaokrąglenie wynikające z przybycia organmistrza do Poznania w ostatnich dniach grudnia; „Wielkopolanin”, nr 91 z 22 kwietnia 1887 r., s. 3.

¹⁴ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej cyt. APP), *Akta miasta Poznania, Kartoteka ewidencji ludności* (dalej cyt. KEL), sygn. 14464, k. 993.

¹⁵ APP, *Akta miasta Poznania, Księgi meldunkowe z lat 1830–1939* (dalej cyt. KM), sygn. 12482, k. 44v–45r; sygn. 12515, k. 4v–5r. Przy danych o osobach przybyłych spoza terenu Prowincji Poznańskiej zapisywano sygnaturę zawierającą numer oraz rok. Nie wiadomo jednak, do jakiego dokumentu owa sygnatura się odnosi. Przy osobach przybyłych z terenu Prowincji Poznańskiej zapisano miejscowość oraz powiat pochodzenia.

Gryszkiewicz¹⁶. Organmistrz zamieszkał w budynku powstałym w 1868 r. przy ulicy Rybaki 1/2, który spełniał jednocześnie funkcje mieszkalne i warsztatowe¹⁷. W tym samym miejscu mieszkał i prowadził swój warsztat inny poznański budowniczy organów – Maciej (Matthias) Kraska – który zameldował się tam 11 listopada 1868 r.¹⁸ Oprócz niego księga meldunkowa wymienia inne osoby mieszkające w kamienicy, które trudniły się fachem organmistrzowskim – Andreea i Michaela Kollerów oraz licznych czeladników stolarskich, m.in. mieszkającego z Gryszkiewiczem Johanna Kraskiego, który pochodził z tej samej miejscowości co Maciej Kraska (być może Janowi inaczej zapisano nazwisko)¹⁹. Jak się później okazało, sprowadzenie się Gryszkiewicza do tej kamienicy mogło nie być przypadkowe. W kwietniu 1869 r. Kraska poszukiwał do zatrudnienia pomocnika budowniczego organów (*Orgelbauer=Gehilfe*) bądź stolarza²⁰. Niewykluczone, że na to ogłoszenie odpowiedział Gryszkiewicz, gdyż w ostatnim styczniowym numerze „Posener Zeitung” z 1870 r. odnaleźć można ofertę sprzedaży sześciogłosowych organów z pedalem, a sprzedającym miał być zakład budowy organów Kraska & Gryszkiewicz, Poznań, Rybaki 1 („Orgelbauanstalt von Kraska & Gryszkiewicz in Posen, Fischerei Nr. 1”)²¹. Współpraca ta nie potrwała prawdopodobnie długo, bowiem w ogłoszeniu zamieszczonym nazajutrz te same organy sprzedawał już sam Kraska²²; oferta znalazła się także w jednym z wrześniowych numerów „Posener Zeitung”²³. Trudno jednak określić, czy tak szybko zakończona współpraca skłoniła Gryszkiewicza do otwarcia swojego zakładu. W księdze adresowej z 1872 r., bazującej na stanie z 1 grudnia 1871 r., wymieniony został Gryszkiewicz (z błędnie zapisanym nazwiskiem

¹⁶ „Dziennik Poznański”, nr 292 z 22 grudnia 1869, s. 4; „Dziennik Poznański”, nr 293 z 23 grudnia 1869, s. 4.

¹⁷ APP, *Dyrekcja Miejskiego Towarzystwa Ubezpieczeń Ogniwych w Poznaniu*, sygn. 780 oraz 781, k. nlb. Specyficzny numer budynku wynika z układu działki – nowy właściciel, którym od 1868 r. był Wincenty Klichowski, połączył parcele o numerach 1-3 w jedną posiadłość. Budynek, w którym pracował i żył Gryszkiewicz, miał dwie kondygnacje, piwnicę oraz poddasze; był długi na 20 m, szeroki na 6 m. W jego pobliżu znajdowała się stajnia, być może na potrzeby przewożenia elementów organów. Obecnie obiekty te nie istnieją.

¹⁸ APP, KM, sygn. 12482, k. 37v-38r.

¹⁹ Tamże.

²⁰ „Posener Zeitung”, nr 86 z 14 kwietnia 1869, s. 7.

²¹ „Posener Zeitung”, nr 25 z 31 stycznia 1870, s. 6. Dyspozycja organów prezentowała się następująco: Salicional 8 Fuss, Doppelflöte 8 Fuss, Portunal 8 Fuss, Principal 4 Fuss, Octava 2 Fuss w manuale i Subbas 16 Fuss w pedale wraz z połączeniem obu sekcji. Ceny nie podano.

²² „Dziennik Poznański”, nr 25 z 1 lutego 1870, s. 4.

²³ „Posener Zeitung”, nr 279 z 21 września 1870, s. 7. Według ustaleń L. Czacharowskiego Maciej Kraska miał przenieść swój zakład z Wrocławia do Poznania w 1868 r., a w 1871 r. opuścił Poznań i przeniósł się do Świdnicy; L. Czacharowski, *Katalog organmistrzów poznańskich...*, s. 61.

Gryśkiewicz) będący organmistrzem (*Orgelbaumeister*)²⁴. Pewną wskazówką co do momentu założenia osobnej działalności organmistrzowskiej przez Gryśkiewicza mogą być podziękowania za dwadzieścia pięć lat pracy, które ukazały się w *Kurjerze Poznańskim* na początku 1895 r.²⁵ Wówczas początek działalności można datować już na 1870 r. Drugim tropem jest druk reklamy organmistrza, lecz ten nie ma żadnej daty wystawienia. Został on jednak umieszczony i odnaleziony między dokumentami z 1885 r. Zapisano w nim, że Gryśkiewicz prowadzi swoją działalność już trzydzieści lat²⁶.

Dzięki wspomnianemu drukowi oraz innym anonsom umieszczanym w prasie można nakreślić profil działalności Gryśkiewicza. Oferował on przede wszystkim budowę nowych organów oraz remonty i strojenie już istniejących. Realizacje miał wykonywać przede wszystkim w kościołach, jednak proponował także budowę organów salonowych czy też dla szkół. Rysunki i kosztorysy wykonywał bezpłatnie. Co ciekawe, za swoją pracę nie pobierał wynagrodzenia, aż do ukończenia danej roboty, przy czym sama spłata należności mogła zostać rozłożona na dogodne raty²⁷. Informacja ta jest o tyle ciekawa, że budowa organów była przedsięwzięciem dość kosztownym i spore grono budowniczych pobierało od zamawiających zaliczki, gdyż spłata niekiedy ciągnęła się latami²⁸. Był to więc dość dobry „chwyt marketingowy”, choć może to też świadczyć o zamożności organmistrza, co stawiać go mogło na równi z innymi znaczącymi zakładami organmistrzowskimi. Zamówienia miały napływać ze strony duchowieństwa, urzędów rejencyjnych oraz kolegiów szkolnych²⁹, w dodatku z obszaru rejencji poznańskiej, gdańskiej i szczecińskiej³⁰. Według informacji uzyskanych od Wolfganga J. Brylli organmistrz miał wykonać organy dla seminarium nauczycielskiego w Rawiczu³¹. Obecnie nieznane są realizacje na terenach rejencji gdańskiej czy szczecińskiej, choć o takich wspomina Czacharowski, powołując się na Martina Rosta³². Nie można całkowicie wykluczyć aktywności Gryśkiewicza poza Prowincją Poznańską, gdyż w podziękowaniu na dwudziestopięciole-

²⁴ *Adressbuch fuer die Stadt Posen 1872, Erster Theil: Wohnungs-Anzeiger; Zweiter Theil: Geschaefts-Handbuch*, s. 56.

²⁵ „Kurjer Poznański”, nr 18 z 22 stycznia 1895, s. 4.

²⁶ Ulotka reklamowa J. Gryśkiewicza, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej cyt. AAG), *Archiwum dekanatu Kcynia* (dalej cyt. ADKc), sygn. 60, karty nieliczbowane (dalej cyt. k. nlb.).

²⁷ AAG, ADKc, sygn. 60, k. nlb; „Kurjer Poznański”, nr 98 z 28 kwietnia 1877, s. 5.

²⁸ L. Czacharowski, *Organmistrzowie śląscy...*, t. 2, s. 231.

²⁹ AAG, ADKc, sygn. 60, k. nlb; „Kurjer Poznański”, nr 98 z 28 kwietnia 1877, s. 5.

³⁰ „Wielkopolanin”, nr 91 z 22 kwietnia 1887, s. 3.

³¹ Za wszystkie uzyskane informacje składam p. Wolfgangowi J. Brylli serdeczne podziękowania.

³² M. Rost (ur. 1963) miał określić Gryśkiewicza jako pochodzącego bądź działającego w Szczecinie („Gryśkiewicz aus Stettin”); L. Czacharowski, *Katalog organmistrzów poznańskich...*, s. 58.

cie działalności wspomina on o osobach z „Wielkiego Księstwa Poznańskiego i innych prowincji”³³. Jeżeli organmistrz postawił tam swoje organy, to musiały one zostać wykonane już po osiedleniu się w Poznaniu. Wskazuje na to treść podziękowań oraz notka prasowa, w której zapisano, że organmistrz w latach 1870–1887 zbudował pięćdziesiąt instrumentów³⁴. Sytuacja ekonomiczna oraz położenie Poznania również działały na korzyść budowniczego. Przede wszystkim rozwijająca się wówczas kolej ułatwiła transport komponentów, nie tyle logistycznie, ile finansowo. Dzięki zachowanej naklejce przewozowej, z tzw. cechą przewozową i stacją docelową transportu, można potwierdzić fakt korzystania z tej formy transportu przez Gryszkiewicza³⁵. Poza tym w samym Poznaniu był niemal bezkonkurencyjny – nieśmiało kroki stawiała wówczas rodzina Eibich, lecz bardziej skupiała się ona na dystrybucji i naprawie fortepianów; ród Peterów kończył już swoją działalność; Roman Hoffmann prawdopodobnie budował na częściach wykonanych przez Gryszkiewicza (szczegóły w kolejnych częściach artykułu), rozkwit zaś działalności Alberta Polzina (Polcyna) i Józefa Stanisławskiego datuje się dopiero na początek XX w., czyli już po śmierci Gryszkiewicza³⁶. Niemniej jednak posiadał on konkurencję w Wielkopolsce. Wymienić tu należy chociażby znanego elbląskiego organmistrza Eduarda Witteka, który swój zakład początkowo prowadził w Gnieźnie³⁷, a także innych rzemieślników, takich jak np. Alexy Welzant z Gniezna³⁸ bądź Ludwik Jankowski z Wrześni³⁹. Nadal działały też wcześniej wspomniane zakłady ze Śląska, m.in. braci Walter z Góry czy świdnicka firma Schlag&Söhne. Do realizacji zamówień dopuszczano także inne zakłady z terenu Prus, m.in. Gebrüder Dinse z Berlina czy Wilhelma Sauera z Frankfurtu n. Odrą, którego produkty masowo sprowadzano w la-

³³ „Kurier Poznański”, nr 18 z 22 stycznia 1895, s. 4.

³⁴ „Kurier Poznański”, nr 90 z 21 kwietnia 1887, s. 3.

³⁵ Wklejka znajduje się w organach kościoła w Czerniejewie. Instrument miał zostać przewieziony z Poznania do Falkowa k. Gniezna, stamtąd zaś furmankami do Czerniejewa. Za udostępnienie znaleziska składam podziękowanie Tomaszowi Padołowi.

³⁶ L. Czacharowski, *Katalog organmistrzów poznańskich...*, s. 58, 60–67.

³⁷ Reklamy zakładu, znajdującego się na ul. Garbarskiej 7 w Gnieźnie, pojawiają się w prasie wielkopolskiej w latach 1890–1892. W 1893 r. Wittek przeniósł się do Elbląga, gdzie prowadził jeden z najprężniej działających zakładów w Prusach Zachodnich, wchodząc w posiadanie fabryki prowadzonej przez Augusta Terletzkiego; zob. m.in. „Wielkopolanin”, nr 255 z 6 listopada 1890, s. 4; „Kurier Poznański”, nr 143 z 26 czerwca 1891, s. 4; „Kurier Poznański”, nr 44 z 24 lutego 1892, s. 4; W. Łyjak, *Katalog reklamowy firmy organmistrzowskiej „August Terletzki” z Elbląga (1857–1908)*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1999, nr 1, s. 47.

³⁸ „Gazeta Toruńska”, nr 108 z 12 maja 1882, s. 4. Warto tu również wspomnieć, że rodzina Welzant (jest to jedna z pisowni tego nazwiska) była znaczącym rodem budującym organy na terenie Kujaw i Wielkopolski. Na podstawie obecnej wiedzy działalność w Żninie rozpoczął Jan Welzant, po czym Alexy przeniósł zakład do Gniezna. Ich historia z pewnością zasługuje na osobne opracowanie.

³⁹ „Kurier Poznański”, nr 17 z 22 stycznia 1885, s. 4.

tach 80. i 90. XIX w., szczególnie na terenach dzisiejszych Kujaw i częściowo Wielkopolski. Na tle takiej konkurencji liczba organów wybudowanych przez J. Gryszkiewicza prezentuje się nad wyraz dobrze. Niewykluczone, że aby rozwinąć swój biznes, organmistrz w 1885 r. poszukiwał „jednego albo dwóch dobrze utrzymanych warsztatów stolarskich”⁴⁰.

Jak wynika z przebadanego materiału źródłowego, Gryszkiewicz trudnił się także pośrednictwem przy sprzedaży organów. W 1876 r. organmistrz próbował sprzedawać organy „odpowiednie dla małego kościoła” z kościoła św. Marcina w Swarzędzu. Powodem sprzedaży była budowa nowego instrumentu⁴¹. Niewykluczone, że zalegały one u Gryszkiewicza, gdyż niecały rok później budowniczy ponownie oferował na sprzedaż używane organy „odpowiednie dla małego kościoła”⁴². W 1886 r. organmistrz pośredniczył w sprzedaży „dobrze utrzymanych organów” z przebudowywanego kościoła w Kopanicy. Miały one dziesięć bądź jedenaście głosów rozdysponowanych na manual oraz klawiaturę nożną⁴³. Zdaje się, że i ten instrument długo czekał na swojego nabywcę, gdyż ogłoszenie o sprzedaży organów z manuałem i pedałem pojawiło się w prasie poznańskiej na początku 1887 r.⁴⁴ W 1888 r. organmistrz posiadał na sprzedaż ośmiogłosowe organy⁴⁵. W kwietniu 1892 r. Gryszkiewicz oferował „prawie jak nowe” ośmiogłosowe organy z manuałem i pedałem⁴⁶. Te również nie zostały szybko sprzedane – w 1894 r. w prasie ponownie pojawiło się ogłoszenie o ich sprzedaży⁴⁷. W 1895 r. organmistrz informował o sprzedaży używanych organów z jednym manuałem i pedałem, będących cały czas w użyciu(!). Ich sprzedaż miała odbyć się dopiero po wybudowaniu nowego instrumentu. Oprócz wymiarów (4 m wysokości i 1,7 m głębokości) nie podano żadnej dodatkowej specyfikacji⁴⁸. Na początku 1896 r. organmistrz wystawił na sprzedaż dziewięciogłosowe używane organy (siedem głosów w manuale, dwa w pedale) w dobrym stanie⁴⁹.

⁴⁰ „Kurier Poznański”, nr 237 z 17 października 1885, s. 4.

⁴¹ „Kurier Poznański”, nr 241 z 21 października 1876, s. 6.

⁴² „Kurier Poznański”, nr 195 z 27 sierpnia 1877, s. 4.

⁴³ „Kurier Poznański”, nr 105 z 8 maja 1886, s. 6; „Kurier Poznański”, nr 255 z 7 listopada 1886, s. 4. Rozbieżność w liczbie głosów wynika z treści ogłoszeń: według wydania majowego organy miały 11 głosów, natomiast według wersji zamieszczonej w listopadzie – 10.

⁴⁴ „Kurier Poznański”, nr 1 z 1 stycznia 1887, s. 5.

⁴⁵ „Kurier Poznański”, nr 83 z 10 kwietnia 1888.

⁴⁶ „Posener Zeitung”, nr 232 z 1 kwietnia 1892, s. 8.

⁴⁷ „Kurier Poznański”, nr 70 z 23 marca 1894, s. 5. Niewykluczone, że chodziło o inny instrument, gdyż w treści można wyczytać, iż głosy były nowe. W poprzednim ogłoszeniu o ośmiogłosowych organach zapisano, że całe były jak nowe, mimo że używane. Choć wydaje się to mało prawdopodobne, trzeba również brać pod uwagę, że ów instrument zalegał aż od 1888 r.

⁴⁸ „Kurier Poznański”, nr 130 z 8 czerwca 1895, s. 4.

⁴⁹ „Kurier Poznański”, nr 5 z 8 stycznia 1896, s. 6.

Dotychczas wiadomo o jednym przypadku translukacji organów przez Gryszkiewicza. Chodzi o Czempin, gdzie miał on najpierw podjąć się rozbudowy istniejącego instrumentu. Sprawę przeciągał od 1883 do 1887 r., prawdopodobnie dlatego, że naprawę i rozbudowę uznał za nieopłacalną. Wówczas sprowadził z Aachen instrument zbudowany przez niejakiego Redemachera w 1862 r.⁵⁰ Pozycja Gryszkiewicza na rynku była na tyle dobra, że odbierał także prace innych organmistrzów, m.in. w kościele w Buczu, gdzie organy przebudował Hermann Peschel⁵¹. W dodatku był rzeczoznawcą wyceniającym remonty lub wartość instrumentów – nie tylko organów, lecz także fis-harmonii⁵².

Pomimo wielu pochlebnych opinii o jego pracach, zdarzały się i takie przypadki, w których dozory kościołów najchętniej przekazałyby robotę innemu fachowcowi. Kolegia kościelne w Czempiniu i Wielichowie uskarżały się na opieszałość i powolność działań organmistrza z Poznania. W Wielichowie doszło nawet do tego, że przez ponad pięć lat od podjęcia robót J. Gryszkiewicz „nie dawał znaku życia”, w Czempiniu zaś opóźnienia przy remoncie organów tłumaczył „brakiem czasu”. Warto odnotować, że w chwili opuszczenia roboty w Czempiniu podjął on prace przy organach w Wielichowie⁵³. Prawdopodobnie do granic cierpliwości doprowadził również dozór kościelny parafii w Wilkowyi. W liście skierowanym do organmistrza można przeczytać: „Jak widzę Pan tylko sobie z dozoru naprawę żarty stroisz robisz. [...] Tylko ten miesiąc czekamy. W razie przeciwnym jesteśmy zmuszeni inne środki przedsięwziąć”⁵⁴ [pisownia oryginalna].

Jak dotąd nie udało się ustalić, od kiedy Józef Gryszkiewicz mógł tytułować się mianem organmistrza, nie wiadomo nawet, czy złożył oficjalny egzamin. Kwerenda w zespołach dotyczących poznańskich cechów rzemieślniczych zakończyła się wynikiem negatywnym⁵⁵. W księgach adresowych jest

⁵⁰ L. Czacharowski, *Działalność organmistrzowska w Kościańskim od pocz. XVII w. do 1918 r.*, Kościan 2003, s. 43, 66; Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie (dalej cyt. NID), *Karta ewidencyjna organów kościoła św. Michała Archanioła w Czempiniu*, opr. L. Czacharowski, K. Leśniewicz, sierpień 2001.

⁵¹ L. Czacharowski, *Działalność organmistrzowska w Kościańskim...*, s. 42, 66, 70.

⁵² Spis inwentarza parafii w Ostrowie k. Gniewkowa z 2 kwietnia 1888 r.; AAG, *Archiwum Kurii Metropolitalnej II* (dalej cyt. AKM II); Ostrowo k. Gniewkowa, sygn. 132/1, k. nlb.

⁵³ L. Czacharowski, *Działalność organmistrzowska w Kościańskim...*, s. 43. Jak wynika ze spisu prac, w latach 1892–1894, kiedy to Gryszkiewicz nie kończył roboty w Wielichowie, wyraźnie spada liczba wybudowanych i remontowanych organów. Być może było to spowodowane powodziami z 1888 i 1889 r.

⁵⁴ Treść ta zachowała się jedynie w koncepcie, lecz opatrzenie owego dokumentu datą wskazuje, że faktycznie list tej treści trafił do organmistrza; AAG, *Archiwum Parafii Wilkowyja*, sygn. 72/132, k. nlb.

⁵⁵ APP, *Akta miasta Poznania*, sygn. 5535.

on tytułowany jako budowniczy organów (*Orgelbauer*)⁵⁶. Przyjmował jednak czeladników na nauki. Prawdopodobnie przyuczał nawet członków własnej rodziny, m.in. brata Marcina⁵⁷ oraz Paula⁵⁸. Swoisty wysyp ogłoszeń w sprawie poszukiwania czeladników stolarskich na stałą robotę w jego zakładzie pojawia się w 1890 r.⁵⁹ Drugi rzut ogłoszeń o tej samej treści zaobserwować można w 1895 r.⁶⁰ Dzięki wpisowi we wnętrzu miecha instrumentu powstałego w warsztacie organmistrza znane są dane jednego z czeladników bądź pracowników Gryszkiewicza, mianowicie Hipolita Białkowskiego. W zakładzie miał pracować w 1893 r.⁶¹, choć na podstawie informacji zawartych w jego karcie meldunkowej wiadomo, że w Poznaniu przebywał w latach 1887–1894⁶².

Wydaje się, że Gryszkiewicz utrzymywał kontakt z rodziną na Warmii, sam zaś się nie ożenił. Jego karta meldunkowa nie wspomina o żadnych dłuższych wyjazdach. Skądinąd wiadomo, że dbał o swoich pracowników, m.in. wyprawił dla nich przyjęcie z okazji wybudowania pięćdziesiątych organów⁶³ oraz z okazji dwudziestopięciolecia działalności⁶⁴. We wspomnianych już podziękowaniach rocznicowych można wyczytać: „Wszystkim tym osobom [...], którzy przez przeciąg czasu 25-letni dopomagali mi do wykonywania mego zawodu, dziękuję niniejszem najserdeczniej, dołączając prośbę by i nadal o mnie nie zapominali”⁶⁵. W 1894 r. organmistrz wpłacił datkę na budowę kościoła Najświętszego Serca Pana Jezusa na Jeżycach⁶⁶. W lipcu 1901 r. okradziono go ze srebrnego zegarka, aczkolwiek sprawa ta ujrzała światło dzienne dopiero na początku sierpnia⁶⁷. Józef Gryszkiewicz

⁵⁶ Wyjątek stanowi cytowana już księga z 1872 r. oraz z 1901 r.; *Adress- und Geschäftshandbuch der Stadt Posen*. 1892, s. 37; *Adressbuch der Provinzial-Hauptstadt Posen für das Jahr 1901*, s. 64.

⁵⁷ APP, KM, sygn. 12482, k. 44v–45r; Księga chrztów parafii Sętal, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSZT-69CK-M?i=299&cat=284148> (dostęp: 1 lipca 2023 r.), k. 62v.

⁵⁸ APP, KEL, sygn. 14464, k. 996.

⁵⁹ „Posener Zeitung”, nr 644 z 16 września 1890, s. 8; „Postęp”, nr 75 z 18 września 1890, s. 4; „Postęp”, nr 76 z 21 września 1890, s. 4; „Postęp”, nr 77 z 25 września 1890, s. 4 i in.

⁶⁰ „Posener Zeitung”, nr 446 z 25 lipca 1895, s. 8; „Posener Zeitung”, nr 611 z 1 września 1895, s. 6.

⁶¹ Wpis ołówkiem w miechu organów kościoła w Ceradzu Kościelnym. Za udostępnienie znaleziska autor składa serdeczne podziękowanie Rafałowi Sygneckiemu.

⁶² APP, KEL, sygn. 14279, k. 841.

⁶³ „Wielkopolanin”, nr 91 z 22 kwietnia 1877, s. 3.

⁶⁴ „Kurier Poznański”, nr 7 z 9 stycznia 1895, s. 3. Uroczystość miała odbyć się w lokalu niejakiego Adamskiego, zapewne była to cukiernia Edmunda Adamskiego przy ul. Wrocławskiej 18.

⁶⁵ „Kurier Poznański”, nr 18 z 22 stycznia 1895, s. 4.

⁶⁶ „Kurier Poznański”, nr 262 z 16 listopada 1894, s. 3.

⁶⁷ „Postęp”, nr 179 z 7 sierpnia 1901, s. 2.

zmarł w poznańskim Szpitalu Sióstr Miłosierdzia (*Krankenanstalt der barmherzigen Schwestern*, ob. Uniwersytecki Szpital Kliniczny) w wigilię Bożego Narodzenia 1901 r. Za bezpośrednią przyczynę zgonu uznano udar mózgu⁶⁸. Informacja o jego śmierci w trakcie pracy nad setnymi organami zdaje się po części potwierdzona dzięki zachowanemu pismu proboszcza parafii w Pałędziu Kościelnym z kwietnia 1902 r. Niewymieniony z imienia i nazwiska organmistrz z Poznania przyjechał, jak to określono, „w końcu zeszłego roku, aby wziąć pomiar na Organy i zrobić kosztorys, ale już po dwóch tygodniach umarł”. Wcześniej, dla tej samej parafii, wykonał miechy do organów, które miały zostać wykorzystane w nowym, projektowanym instrumencie⁶⁹. Owym organmistrzem z pewnością był właśnie J. Gryszkiewicz.

Specyfika warsztatu Józefa Gryszkiewicza

Analizując warsztat Gryszkiewicza na podstawie zachowanych instrumentów oraz tych, co do których pozostały jedynie przekazy źródłowe, można uznać, że był on tradycjonalistą i konserwatystą, gdyż w poszczególnych instrumentach widać pewną powtarzalność. Taka „produkcja” mogła być powodem konkurencyjnych cen, ale dzięki temu, prócz kilku wyjątków, organy J. Gryszkiewicza są dość łatwo rozpoznawalne. W tym miejscu warto jeszcze wspomnieć o kosztorysach, które tworzył. Ich szczegółowość sprawia, że odtworzenie elementów organów, czy to na potrzeby artykułu, czy do pracy konserwatorskiej, jest bardzo ułatwione.

A. Prospekty organowe

Gryszkiewicz specjalizował się w dwóch typach prospektów – w stylu klasycyzującym oraz neogotyckim. Miały one pewne warianty, lecz ich forma pozostawała niezmienna.

Prospekt o charakterze klasycyzującym zwykle liczył pięć pól – trzy wyższe, wysunięte do przodu i dwa mniejsze pomiędzy polami nieparzystymi. Dwa skrajne pola nieparzyste zwykle zwieńczone były gzymsem prostym, środkowe zaś zaokrąglonym szczytem (we wcześniejszych instrumentach szczyt ten był trójkątny), z dość często występującym krzyżem na zwieńczeniu. Wszystkie części z piszczalnikami zamknięte były łukiem. W niektórych wersjach środkowa część była niższa bądź wyższa niż dwie pozostałe. Części nieparzyste miały po bokach półkolumnienki o głowicach koryncyckich. Prospekty te bardzo często były wkomponowane w balustradę chóru muzycznego.

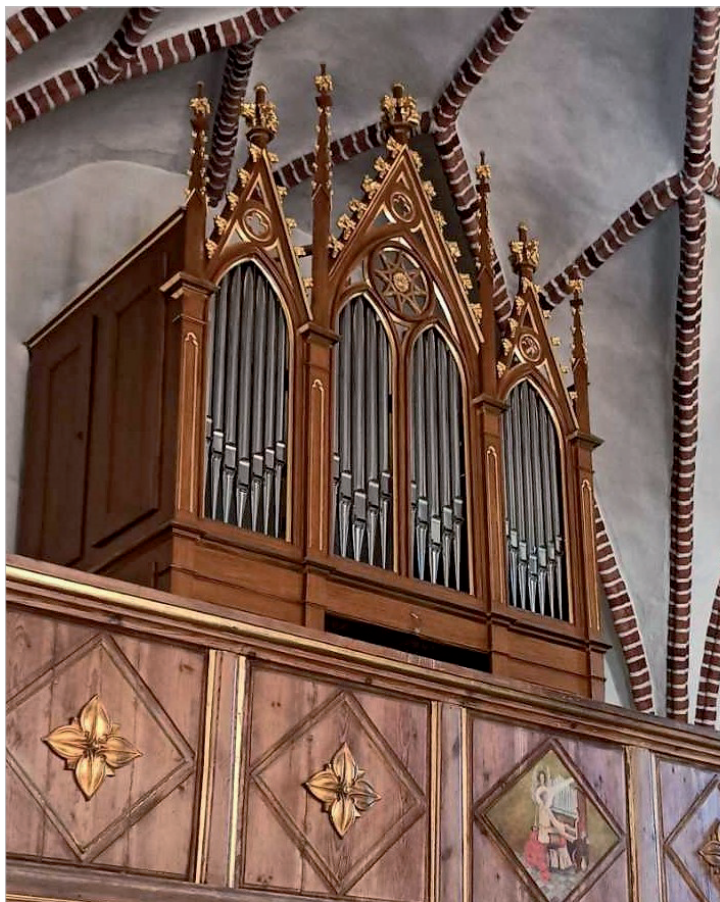
⁶⁸ APP, *Urząd Stanu Cywilnego – obwód miejski*, sygn. 719, wpis 3195, s. 378.

⁶⁹ AAG, AKM II, Pałędzie Kościelne, sygn. 199/56, k. nlb.

Ilustr. 1. Klasycyzujący prospekt autorstwa J. Gryszkiewicza w kościele w Szaradowie
 fot. P. Kania

Prospekty neogotyckie miały zazwyczaj trzy segmenty: skrajne zwieńczone były łukami siedmiolistnymi, środkowy zaś z dwoma polami piszczalkowymi, był zamknięty łukami trójlistnymi, nad którymi znalazł się ażurowy okrąg z wpisaną ośmioramienną gwiazdą. Segmenty zakończone były wimpergami z czwórliściami wpisanymi w okręgi. Rozdzielające słupy zakończone dookólnymi gzymsami przechodziły w wysmukłe sterczyny. Wimpergi zakończone były kwiatonami. Środkowy segment zwykle był nieco wyższy niż dwa pozostałe, choć w przypadku prospektu organów w Pęchowie jest on wyraźnie wyższy. Projekt organów dla kościoła w Wilkowyci pokazuje wariację na temat tegoż wariantu prospektu. Jest on trójdzielny i był bogato zdobiony dekoracją maswerkową, wraz ze sterczynami. Obecnie jego forma jest jednak bardzo uproszczona.

Ilustr. 2. Neogotycki prospekt autorstwa J. Gryszkiewicza w kościele w Ceradzu Kościelnym
 fot. R. Sygnecki

Prócz tych dwóch form Gryszkiewicz tworzył prospekty bezstylowe, nawiązujące jedynie do form klasycyzujących, znanych chociażby jako styl śląski. Są to prospekty trójdzielne, w których pole środkowe jest wyższe i nieco szersze od dwóch pozostałych. Całość pozbawiona jest dekoracji. Trudno jednak definitywnie stwierdzić, czy styl ten jest autorskim wymysłem Gryszkiewicza, czy zastanym, kiedy to dane organy przebudowywał pod swoim nazwiskiem (m.in. Wielichowo). Znany jest przypadek współpracy organmistrza z firmą braci Walter – prospekt nawiązuje do wspomnianego śląskiego stylu (Winna Góra)⁷⁰. Również zastanawiające jest autorstwo prospektów w Czerniejewie czy Krobi, które co prawda nawiązują do pew-

⁷⁰ AAG, Archiwum Parafii Winna Góra, sygn. 120/27, k. n1b.

nych form Gryszkiewicza, lecz zupełnie odbiegają od specyfiki przedstawionej powyżej. Być może musiał on tam dostosować swój instrument do gotowego już projektu.

B. Dyspozycje i wielkość instrumentu

Na podstawie dotychczasowych badań można stwierdzić, że Gryszkiewicz stawiał organy małej bądź średniej wielkości, natomiast ich dyspozycja nawiązywała do stylu romantycznego w budownictwie organowym. Zakres klawiatur zawsze był ten sam, czyli manualy: C-f³, pedał: C-d¹. Jego najmniejszy instrument liczy cztery głosy (pozytyw bez pedału), największy zaś ma ich dwadzieścia osiem. Najwięcej zachowanych egzemplarzy liczy jeden manual i średnio sześć-osiem głosów. Organy o dwóch manualach, które w przypadku Gryszkiewicza można zakwalifikować do instrumentów o średniej wielkości, liczyły dwanaście bądź piętnaście głosów⁷¹. W organach dwumanualowych dwunastogłosowych stosunek głosów między sekcjami wynosił 6:4:2, a w piętnastogłosowych 8:4:3; liczba poszczególnych głosów o odpowiednim stopaży w sekcjach bywała różna.

W tym miejscu warto przytoczyć dyspozycje dwóch największych instrumentów wybudowanych przez Gryszkiewicza, tj. w Krobi i nieistniejących już organów w kościele pocysterskim w Obrze.

Tabela 1. Dyspozycja organów kościoła św. Mikołaja w Krobi

Manual I (Hauptwerk)	Manual II (Oberwerk)	Pedał
Bordun 16 Fuss	Liebligh Gedact 16 Fuss	Principalbass 16 Fuss
Principal 8 Fuss	Geigenprincipal 8 Fuss	Subbass 16 Fuss
Gemshorn 8 Fuss	Aeoline 8 Fuss *	Nasard 10 2/3 Fuss
Viola di Gamba 8 Fuss	Rohrfloete 8 Fuss	Violoncello 8 Fuss
Hohfloete 8 Fuss	Voxcoelest 8 Fuss	Salicet Bas 8' *
Salicional 8 Fuss	Octave 4 Fuss	Gedactbass 8 Fuss
Octave 4 Fuss	Flauto amabile 4 Fuss	Octave 4 Fuss
Spitzfloete 4 Fuss	Octave 2 Fuss	—

⁷¹ Wyjątkiem są tutaj organy w kaplicy Matki Bożej Różańcowej w kościele oo. jezuitów (wcześniej oo. dominikanów) w Poznaniu, gdzie na dwie klawiatury i pedał rozdysponowano dziesięć głosów. W tym wypadku przypisanie tychże organów Gryszkiewiczowi jest niepewne (szczegóły w spisie prac).

Manuał I (Hauptwerk)	Manuał II (Oberwerk)	Pedał
Quinte 2 2/3 Fuss	Mixtur 3 fach.	–
Octave 2 Fuss	–	–
Cornett 3 fach.	–	–
Mixtur 3-4 fach.	–	–

Połączenia: Manual Coppel, Pedal Coppel; Calcantenglocke, Evacuant.

* – tabliczki nieoryginalne

Tabela 2. Dyspozycja niezachowanych organów w kościele św. Jakuba Większego Apostoła w Obrze⁷²

Manuał I (Hauptwerk)	Manuał II (Oberwerk)	Pedał
Bordun 16'	Geigenprincipal 8'	Principalbass 16'
Principal 8'	Lieblichgedackt 8'	Subbass 16'
Salicional 8'	Viola di Gamba 8'	Violoncello 8'
Flöte 8'	Gedackt 8'	Gedacktbass 8'
Octave 4'	Aeoline 8'	Octave 4'
Spitzflöte 4'	Octave 4'	Nasard 10 2/3'
Quinte 2 2/3 Octave 2'	Flautoamabile 4'	–
Cornett 3 fach	Flautino 2'	–
Mixtur 3-4 fach	–	–

Połączenia: Manualcoppel, Pedalcoppel, Calcantenglocke, Evacuant.

Analizując obie dyspozycje, świadczące niejako o pełni możliwości warsztatowych Gryszkiewicza, można dojść do zaskakujących wniosków. W obu specyfikacjach, szczególnie w dyspozycji organów krobskich, rażącym brakiem wydaje się niezastosowanie głosów językowych. Nie wiadomo jednak, czy brak ten wynika z niekompetencji organmistrza, czy też z pewnych oszczędności, choć pewniejszą zdaje się wersja pierwsza. Dodatkowo głosy te powtarzały się w sekcjach, co szczególnie widać na przykładzie rejestru Octave 4', który w obu przypadkach występuje w manualach i w pe-

⁷² APP, *Inspekcja Budowlana w Wolsztynie*, sygn. 64, k. nlb. Kolejność głosów oraz ich pisownia według kosztorysu.

dale. Z zachowanych kosztorysów wynika, że organmistrz stosował różną menzurację do tych samych głosów, lecz różnice te wynoszą kilka milimetrów. Niestety, Gryszkiewicz podawał jedynie rozmiar jednej piszczałki, i to nie zawsze pierwszej w głosie, przez co odtworzenie całej menzury głosu jest znacznie utrudnione.

Wspomniany wyżej przypadek współpracy organmistrza z firmą braci Walter z Góry nie ograniczył się jedynie do kwestii stylistycznej prospektu. Z dokumentów wynika, że dla instrumentu w Winnej Górze dyspozycje zaprojektowała właśnie rzeczona firma, która wcześniej dokonała oględzin poprzedniego instrumentu. Wygląda więc na to, że Gryszkiewicz był pośrednikiem, a być może także instalatorem organów. W rachunku wystawionym przez organmistrza zapisano, że należność należy się właśnie Walterom i to oni są wykonawcami tegoż instrumentu⁷³. W prasie poznańskiej zapisano zaś, że wykonawcą organów był „znany i poważany organmistrz p. Józef Gryszkiewicz”⁷⁴. Trudno powiedzieć, czemu organy noszą cechy charakterystyczne warsztatu J. Gryszkiewicza, w tym nawet tabliczkę firmową. W trakcie procedowania budowy organów w Winnej Górze (lata 1892–1894) Gryszkiewicz miał wybudować tylko czternaście instrumentów, co nie jest liczbą znaczną, choć zdarzały mu się opóźnienia. Warto przy tym przypomnieć, że w tym czasie zatrudniał on także czeladników stolarskich. Nie można więc sądzić, że nie był w stanie wykonać tegoż instrumentu i posiłkował się podwykonawcą. Być może Gryszkiewicz pozostawał w jakiejś biznesowej relacji z braćmi Walter, lecz obecny stan badań nie pozwala tego w sposób jednoznaczny potwierdzić.

C. System działania organów

Gryszkiewicz pod tym względem jawi się jako osoba konserwatywna bądź nieuznająca nowinek technologicznych z zakresu budowy organów. Pomimo rozwoju sztuki organmistrzowskiej (wiatrownica stożkowa, traktura pneumatyczna) przez trzydzieści lat swojej działalności stosował on wiatrownicę mechaniczną o podziale rejestrowym, z poziomymi zaworami klapowymi uruchamianymi przy pomocy poziomych popychaczy. M. Trzaskalik-Wyrwa przybliżyła sposób działania tego typu wiatrownicy:

Włączenie rejestru powoduje wpuszczenie sprężonego powietrza do kanceli rejestrowej. Naciśnięcie klawisza uruchamia „ruszt” abstraktów i kątowników, które działa-

⁷³ Co ciekawe, rachunek wystawiony jest z datą 20 stycznia 1899 r., czyli pięć lat po oddaniu instrumentu.

⁷⁴ „Kurier Poznański”, nr 173 z 1 sierpnia 1894.

jąc w poziomie, popychają do środka wentyl-klapę, umieszczony w pozycji pionowej, zamykając przepływ powietrza do kloca piszczałkowego pionowym kanałikiem⁷⁵.

Konstrukcja teje wiatrownicy była stosowana powszechnie na początku działalności Gryszkiewicza, lecz szybko stała się przestarzała na rzecz wiatrownicy stożkowej. Zaletą systemu Gryszkiewicza jest łatwość w serwisowaniu, gdyż wszystkie elementy są dostępne od spodu wiatrownicy, bez potrzeby ściągania piszczałek oraz odkręcania kloca. Jak zauważyła M. Trzaskalik-Wyrwa, co zdaje się mieć potwierdzenie w innych egzemplarzach, rozwiązanie zaproponowane przez Gryszkiewicza może być jego autorską konstrukcją⁷⁶. Niemniej ma ono bardzo dużą wadę – ciężkość gry, spowodowaną pokonywaniem oporu powietrza, który jest zwielokrotniony liczbą włączonych rejestrów. O ile w małych organach opór ten nie powinien być aż tak wyczuwalny, o tyle w instrumentach średnich oraz dużych jest on znaczący, niekiedy wręcz uniemożliwiający swobodną grę.

Organmistrz wyposażał swoje organy w miech magazynowy z kwadratowym podawaczem. Dodatkowo przykład organów kościoła w Wilkowie pokazuje, że Gryszkiewicz miał wykonać szafę ekspresyjną wraz z żaluzją. Miała ona działać jedynie w dwóch płaszczyznach – otwartej i zamkniętej, jej obsługa zaś miała odbywać się przy pomocy trytu nożnego. Jak wynika z dokumentacji, dozór kościoła spierał się z organmistrzem, który nie wykonał tego punktu kosztorysu⁷⁷.

Działanie wiatrownic oraz całego systemu organów Gryszkiewicza dobitnie podsumował kilkanaście lat później bydgoski organmistrz Paul Voelkner:

System ten jest jednym z najbardziej niefortunnych projektów organmistrza Gryszkiewicza, który pracował wcześniej w Poznaniu i jest totalną porażką. Już naprawiałem takie organy tego budowniczego w innym kościele. Włożyłem w to wiele pracy i nie udało mi się osiągnąć zadowalającego efektu, bo nawet jeśli wszystkie klawisze i tony były w porządku, to przy najmniejszej zmianie temperatury mechanizm ponownie się zmieniał i praca zaczynała się od nowa. Wszystkie części w mechanice też są tak kiepskie, iż uważam, że każdy wysiłek i praca nad mechaniką pójdzie na marne⁷⁸.

D. Stoły gry

Gryszkiewicz umieszczał stoły gry w boku bądź w cokole szafy organowej. Nieznany jest przypadek wolnostojącego kontuaru. Stoły gry wbudowane centralnie były zamykane parą drzwiczek, wbudowane zaś w bok – kla-

⁷⁵ M. Trzaskalik-Wyrwa, *Organy...*, s. 368.

⁷⁶ Tamże, s. 372.

⁷⁷ AAG, *Archiwum Parafii Wilkowyja*, sygn. 72/132, k. nlb.

⁷⁸ AAG, *Archiwum Parafii Duszn*, sygn. 131/15, k. nlb., tłumaczenie własne.

pą. Manubria umieszczone były po bokach stołu, choć znane są przykłady umiejscowienia ich nad manuałem (m.in. Liszkowo, Sośnica, Wielichowo). Rejestry były rozmieszczane symetrycznie, niejako w obrębie prostokąta w równych odległościach od siebie. Wyjątkiem od tych reguł są instrumenty przebudowywane, choć sygnowane nazwiskiem organmistrza. Porcelanowe szyldziki z nazwami rejestrów pisane były ozdobną czcionką, natomiast stopaź głosu oznaczany był słownie („Fuss”). W przypadku organów z dwoma manuałami tabliczka zawierała także oznaczenie sekcji: H. (Hauptwerk), O. (Oberwerk), P. (Pedal). W mniejszych instrumentach Gryszkiewicz łączył ciągło od dzwonka kalikanckiego (*Calcantenglocke*) oraz wypuszczenia powietrza z miecha (*Evacuant*). Niekiedy zastępował on włącznik połączenia manuału do pedału dzwigniową.

Ilustr. 3. Układ rejestrów oraz czcionka szyldzików rejestrowych

fot. T. Padol

Porcelanowa tabliczka znamiona znajdowała się nad klawiaturami w centralnej części stołu gry, pod pulpitem nutowym. Zawierała ona takie informacje, jak: numer opusowy, imię i nazwisko bądź samo nazwisko, miejsce wytworzenia oraz rok budowy. Najczęściej występującą formą była wersja niemiecka – „J. Gryszkiewicz Posen” – początkowo nad y stawiany był umlaut (pojawił się on również w ostatnim znanym opisie organmistrza w Stęszewie). Niekiedy nie podawał on inicjału imienia (Kosztowo, Lubosz, Wielichowo, Żabno). Znanych jest kilka przypadków zapisania Poznania po polsku, m.in. w Ceradzu Kościelnym, Ślesinie, Szaradowie czy Wielichowie. W organach znajdujących się w kościele w Wieleniu Zaobrzańskim pisownia nazwiska została zmieniona – Gryszkewitz. Tabliczka organów w Sońnicy nie zawiera numeru opusowego.

Ilustr. 4. Tabliczka firmowa J. Gryszkiewicza z organów w kościele w Czerniejewie
 fot. T. Padol

* * *

Pisząc o warsztacie J. Gryszkiewicza, należy również wspomnieć o innym poznańskim budowniczym organów – Romanie Hoffmannie (1849–1928)⁷⁹. Stawiane przez niego organy w znaczącym stopniu nawiązywały do stylu prezentowanego przez Gryszkiewicza. Początki działalności Hoffmanna datowane są na przełom XIX i XX w., kiedy to na stałe osiadł w Poznaniu. W jego

⁷⁹ APP, KEL, sygn. 14507, k. 489, 494.

karcie zapisano, że był on stolarzem, dopiero w karcie z czasów polskich odnotowano, że trudnił się strojeniem fortepianów⁸⁰. Co ciekawe, ostatni jak dotąd znany wybudowany przez niego instrument datowany jest na rok śmierci Gryszkiewicza (Kościelec k. Inowrocławia, opus 20, 1901 r.). Późniejsze przekazy świadczą tylko o wykonywanych przez niego pracach remontowych. Podobieństwo w organach jednego i drugiego budowniczego skłania do postawienia pytania – czy Hoffmann był uczniem Gryszkiewicza? Czy może tylko kupował od niego komponenty i montował je z zachowaniem nieco innego stylu pod swoim nazwiskiem? Jak wynika z karty meldunkowej Hoffmanna, zamieszkiwał on kamienicę przy ulicy Rybaki 3 od października 1877 r. do kwietnia 1879 r.⁸¹ Czy był to przypadek, czy być może Hoffmann praktykował u Gryszkiewicza? Swoisty wysyp ogłoszeń prasowych o zakładzie Hoffmanna przy ul. Piekary w Poznaniu można zaobserwować po 1892 r. – co najmniej osiem miesięcznie. Dodatkowo w opisie organów dla parafii w Nietrzeznowie anonimowy autor zapisał, że było to jedno z pierwszych samodzielnych dzieł Hoffmanna⁸². Jeszcze w 1900 r. Hoffmann tytułował się organmistrzem i poszukiwał do zakładu dwóch czeladników stolarskich⁸³. Dodatkowo zmiana profesji sugeruje, że mógł on jednak kupować części od Gryszkiewicza, ale być może ich znajomość zaczęła się właśnie w 1877 r. Aby odpowiedzieć na te pytania, potrzeba dodatkowych kwerend, niemniej kwestie te wymagają wyjaśnienia.

Spis prac organmistrzowskich

Podstawą wykazu prac, jakie wykonał zakład J. Gryszkiewicza podczas swojej trzydziestoletniej działalności, jest spis wykonany przez L. Czacharowskiego w ramach wspomnianego już artykułu traktującego o organmistrzostwie w Poznaniu⁸⁴. Został on jednak zweryfikowany i wzbogacony o kolejne realizacje. Jest ponadto podzielony na dwie części – wyodrębnione zostały organy wybudowane przez Gryszkiewicza oraz pozostałe prace organmistrzowskie – w przeciwieństwie do spisu Czacharowskiego, gdzie obie formy działalności występowały jednocześnie. Tam, gdzie było to możliwe, został podany numer opusowy oraz ogólna specyfikacja organów (liczba głosów oraz klawiatur). Przy pozycjach pochodzących ze spisu Czacharowskiego

⁸⁰ L. Czacharowski, *Katalog organmistrzów poznańskich...*, s. 60–61; APP, KEL, sygn. 14507, k. 494.

⁸¹ APP, KEL, sygn. 14507, k. 494.

⁸² „Kurier Poznański”, nr 42 z 20 lutego 1895, s. 5.

⁸³ „Wielkopolanin”, nr 216 z 22 września 1900, s. 4.

⁸⁴ L. Czacharowski, *Katalog organmistrzów poznańskich...*, s. 58–60.

pominięto podawanie źródła. Być może zaprezentowane wyżej cechy charakterystyczne organów Gryszkiewicza jak i samo zainteresowanie szerszego grona odbiorców jego postacią pozwolą na weryfikację i uzupełnienie poniższego wykazu.

A. Spis wybudowanych organów

1877: Sośnica, brak opusu, kościół św. Marii Magdaleny; I+P, 7 gł.⁸⁵

1878: Kicin, opus 17, kościół św. Józefa; I+P, 6 gł.⁸⁶

1879: Wieleń, opus 21, kościół Wniebowzięcia NMP i św. Michała Archanioła; II+P, 15 gł.⁸⁷

1880:

- **Liszkowo, opus 22**, kościół św. Anny; I+P, 8 gł.⁸⁸;
- **Roźnowo, opus 24**, kościół św. Katarzyny; I+P, 8 gł.⁸⁹;
- **Krobia, opus 27**, kościół św. Mikołaja; II+P, 28 gł.;
- **Wilkowyja**, kościół św. Wojciecha; II+P, 15 gł., obecnie zastąpione organami Józefa Bacha z 1937 r.⁹⁰;
- **Poznań**, kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa i Matki Bożej Pocieszenia (jezuitów); Kaplica Bractwa Różańcowego; II+P, 10 gł.⁹¹

⁸⁵ Prawdopodobnie była to gruntowna przebudowa z wykorzystaniem starego materiału piszczałkowego; <https://musicamsacram.pl/instrumenty/19964-sosnica-kosciol-sw-marii-magdaleny>, opr. P. Kania (dostęp: 24 kwietnia 2023 r.).

⁸⁶ <https://musicamsacram.pl/instrumenty/3731-kicin-kosciol-sw-jozefa>, opr. Ł. Toboła (dostęp: 16 czerwca 2023 r.).

⁸⁷ NID, *Karta ewidencyjna prospektu organowego w kościele Wniebowzięcia NMP i św. Michała Archanioła w Wieleń*, opr. A. Kliś-Toton, wrzesień 2016; <https://musicamsacram.pl/instrumenty/20065-wielen-kosciol-wniebowzicia-nmp-i-sw-michala>, opr. P. Kania (dostęp: 16 czerwca 2023 r.).

⁸⁸ NID, *Karta ewidencyjna organów w kościele św. Anny w Liszkowie*, opr. W. Łyjak, 2 sierpnia 2004.

⁸⁹ Informacje uzyskane od p. Wolfganga J. Brylli, za które składam serdeczne podziękowania.

⁹⁰ Data oddania instrumentu jest trudna do ustalenia, gdyż został on zastąpiony w 1937 r. nowymi organami z warsztatu J. Bacha. Sprawa o organy toczyła się od 1878 r., ukończenie prac miało nastąpić w październiku 1879 r., jednak doszło do tego dopiero w styczniu 1881 r. Układ numerów opusowych wskazuje jednak na to, że organy były datowane przez samego organmistrza na 1880 r.; AAG, *Archiwum Parafii Wilkowyja*, sygn. 72/131 oraz 72/132, k. nlb. O organach Bacha: K. Cieplik, *Rychtalscy organmistrzowie*, Lubin-Kępno 2018, s. 190-191.

⁹¹ NID, *Karta ewidencyjna organów kościoła NSP] oraz MB Pocieszenia – kaplica MB Różańcowej w Poznaniu*, opr. A. Jazdon, październik 1994. Pomimo cech charakterystycznych wskazujących

1882⁹²:

- **Wilczyna, opus 28**, kościół św. Jadwigi; II+P, 12 gł.⁹³;
- **Pęchowo, opus 29**, kościół św. Trójcy; I+P, 7 gł.⁹⁴;
- **Przemęt, opus 30**, kościół św. Apostołów Piotra i Pawła; I+P, 7 gł.⁹⁵

1883:

- **Ostrowo n. Gopłem, opus 31**, kościół św. Mateusza; II+P, 10 gł.⁹⁶;
- **Długa Goślina, opus 32**, kościół św. Marii Magdaleny; I+P, 8 gł.;
- **Domachowo, opus 33**, kościół św. Michała Archanioła; I+P, 10 gł., instrument ze zmienioną dyspozycją⁹⁷.

1884:

- **Niepruszewo, opus 36**, kościół św. Wawrzyńca; I+P, 9 gł.⁹⁸;
- **Przemęt, opus 37**, kościół św. Andrzeja; I, 4 gł.⁹⁹;

na warsztat Gryszkiewicza (m.in. prospekt oraz układ wnętrza szafy) identyfikację można podać w wątpliwość ze względu na nietypowe rozdysponowanie liczby głosów na dwie klawiatury oraz pedały, układ cięgieł rejestrowych, czcionkę sztyldzików, a także brak tabliczki budowniczego. Dodatkowo kwerenda przeprowadzona przez L. Czacharowskiego wskazuje na remont miechów organów wykonany przez Gryszkiewicza, lecz nie wiadomo, których organów (starych czy nowych). Być może jest to egzemplarz wybudowany jeszcze przez samego Macieja Kraszkę bądź w kooperacji z Gryszkiewiczem. Możliwe też, że mamy do czynienia z pewnymi odstępstwami od reguł stosowanych przez organmistrza.

⁹² Według L. Czacharowskiego organmistrz w tym roku miał wybudować organy do kaplicy św. Antoniego znajdującej się w kościele św. Floriana w Chodzieży. Identyfikacja jest niepewna bądź jest umieszczona nie w tym roku, który wynika z numerów opusowych. Dotychczasowe badania nie potwierdzają obecności organów w tejże kaplicy; M. Welnic, *Dzieje parafii kolegiackiej pw. św. Floriana w Chodzieży w latach 1918–2018*, Poznań 2018, s. 52.

⁹³ <https://musicamsacram.pl/instrumenty/12788-wilczyna-kosciol-sw-jadwigi>, opr. P. Kania (dostęp: 16 czerwca 2023 r.).

⁹⁴ NID, *Karta ewidencyjna organów w kościele Świętej Trójcy w Pęchowie*, opr. W. Łyjak, 2 sierpnia 2004.

⁹⁵ NID, *Karta ewidencyjna organów w kościele św. Ap. Piotra i Pawła w Przemęcie*, opr. Z. Krygier, lipiec 1970; <https://musicamsacram.pl/instrumenty/19968-przemet-kosciol-cmentarny-swietych-apostolow-piotra-i-pawla>, opr. P. Kania (dostęp: 16 czerwca 2023 r.).

⁹⁶ NID, *Karta ewidencyjna organów w kościele św. Mateusza w Ostrowie n. Gopłem*, opr. W. Łyjak, 3 września 1999.

⁹⁷ NID, *Karta ewidencyjna prospektu organowego w kościele św. Michała Archanioła w Domachowie*, opr. E. Piesiewicz, 2002; <https://musicamsacram.pl/instrumenty/12780-dluga-goslina-kosciol-sw-marii-magdaleny>, opr. P. Kania (dostęp: 16 czerwca 2023 r.).

⁹⁸ <https://musicamsacram.pl/instrumenty/19968-przemet-kosciol-cmentarny-swietych-apostolow-piotra-i-pawla>, opr. P. Kania (dostęp: 16 czerwca 2023 r.).

⁹⁹ <https://musicamsacram.pl/instrumenty/19967-przemet-kosciol-cmentarny-sw-andrzeja>, opr. P. Kania (dostęp: 26 kwietnia 2023 r.).

- **Kolniczki, opus 38**, kościół Narodzenia NMP; I+P, 6 gł.¹⁰⁰;
- **Obra**, kościół św. Jakuba Większego Apostoła (pocysterski); II+P, 23 gł., obecnie zastąpiony innym instrumentem¹⁰¹.

1885¹⁰²:

- **Poznań, opus 41**, kościół św. Małgorzaty; II+P, 15 gł., obecnie przebudowane przez J. Drozdowicza¹⁰³;
- **Czerniejewo, opus 43**, kościół św. Jana Chrzciciela; II+P, 15 gł.;
- **Gnin**, kościół św. Jana Chrzciciela, kościół spalony podczas II wojny światowej;
- **Krosno k. Mosiny**, kościół ewangelicki, obecnie rzymskokatolicki MB Częstochowskiej; instrument przebudowany.

1886:

- **Ryszewko, opus 46**, kościół św. Marii Magdaleny; I+P, 8 gł.¹⁰⁴;
- **Kopanica, opus 48**, kościół NMP Wniebowziętej; II+P, 15 gł.¹⁰⁵;
- **Żoń**, kościół św. Marcina, obecnie przebudowane¹⁰⁶;
- **Duszno**, kościół św. Doroty; I+P, 8 gł., obecnie nie istnieją¹⁰⁷.

¹⁰⁰ <https://musicamsacram.pl/instrumenty/12782-kolniczki-kosciol-narodzenia-nmp>, opr. P. Kania (dostęp: 16 czerwca 2023 r.). Instrument rzekomo przeniesiony z kościoła w Boguszynku.

¹⁰¹ APP, *Inspekcja Budowlana w Wolsztynie*, sygn. 64, k. nlb.; informacje o aktualnym instrumencie: K. Tomiak, *Qui cantat bis orat*, „Jakubowy szlak” 2009, nr 3, s. 4–5.

¹⁰² L. Czacharowski przyjął, że organmistrz zbudował w tymże roku organy dla kościoła ewangelickiego w Kąkolewie, jednakże identyfikacja jest wysoce niepewna – w dokumentacji dotyczącej organów nazwisko Gryszkiewicza pojawia się tylko przy jednym dokumencie, gdzie zostało dopisane ołówkiem na dole strony(!). Cała reszta dotyczy spraw rozliczeń, w których pojawiają się nazwiska innych organmistrzów – Waltera oraz Müllera. W kościele znajdują się organy wybudowane przez Ernsta Fabiana z Bydgoszczy, stanowiące prawdopodobnie pierwotne wyposażenie kościoła; APP, *Konsystorz ewangelicki w Poznaniu*, sygn. 4461; <https://musicamsacram.pl/instrumenty/20040-kakolewo-kosciol-niepokalanego-serca-nmp>, opr. P. Kania (dostęp: 15 marca 2023 r.).

¹⁰³ NID, *Karta ewidencyjna organów w kościele św. Małgorzaty w Poznaniu*, opr. P. Lewko, 24 listopada 2016.

¹⁰⁴ NID, *Karta ewidencyjna organów w kościele św. Marii Magdaleny w Ryszewku*, opr. W. Łyjak, 15 czerwca 1999.

¹⁰⁵ Czacharowski mylnie identyfikuje kościół jako ewangelicki; NID, *Karta ewidencyjna organów w kościele Wniebowzięcia NMP w Kopanicy*, opr. W. Brylla, 1997.

¹⁰⁶ <https://musicamsacram.pl/instrumenty/opis/1702-Zon-Kosciol-sw-Marcina>, opr. P. Pasternak (dostęp: 28 sierpnia 2021 r.).

¹⁰⁷ AAG, *Archiwum Parafii Duszno*, sygn. 131/15, k. nlb.

1887:

- **Murowana Goślina, opus 50**, kościół św. Jakuba Apostoła, obecnie przebudowane¹⁰⁸;
- **Poznań**, katedra, organy w prezbiterium; I+P, 8 gł., zniszczone w wyniku działań wojennych¹⁰⁹.

1888:

- **Wieleń Zaobrzański, opus 54**, kościół Zwiastowania NMP; II+P, 15 gł.¹¹⁰;
- **Ślesin, opus 55**, kościół św. Mikołaja; I+P, 8 gł.¹¹¹;
- **Szaradowo, opus 56**, kościół św. Mikołaja; I+P, 7 gł.¹¹²

1889:

- **Dalewo, opus 57**, kościół św. Wojciecha; I+P, 9 gł.¹¹³;
- **Charbielin, opus 59**, kościół Wniebowzięcia NMP; I+P, 8 gł.¹¹⁴;
- **Giecz**, kościół Wniebowzięcia NMP i św. Mikołaja, obecnie nie istnieją¹¹⁵;
- **Kramsko Wielkie**, kościół Narodzenia NMP, obecnie nie istnieją¹¹⁶.

¹⁰⁸ „Wielkopolanin”, nr 91 z 22 kwietnia 1887, s. 3; <https://musicamsacram.pl/instrumenty/opis/748-Murowana-Goslina-Kosciol-sw-Jakuba>, opr. T. Konopka (dostęp: 28 sierpnia 2021 r.).

¹⁰⁹ L. Czacharowski, *Organy poznańskie w świetle badań źródłowych (XIV w. – 1945 r.)*. Ostrów Tumski, Chwaliszewo, *prawobrzeżne dzielnice Poznania*, „Kronika Miasta Poznania” 1997, nr 1, s. 343.

¹¹⁰ NID, *Karta ewidencyjna organów w kościele Zwiastowania NMP w Wieleniu*, opr. J. Stępowski, 2000.

¹¹¹ „Wielkopolanin”, nr 256 z 7 listopada 1888, s. 3; „Kurier Poznański”, nr 262 z 14 listopada 1888, s. 3; NID, *Karta ewidencyjna organów w kościele św. Mikołaja w Ślesinie*, opr. W. Łyjak, 26 kwietnia 1999.

¹¹² NID, *Karta ewidencyjna organów w kościele św. Mikołaja w Szaradowie*, opr. W. Łyjak, 30 sierpnia 2004.

¹¹³ NID, *Karta prospektu organowego w kościele św. Wojciecha w Dalewie*, opr. W. Lipowicz, 30 września 2002; <https://musicamsacram.pl/instrumenty/12787-dalewo-kosciol-sw-wojciecha>, opr. P. Kania (dostęp 16 czerwca 2023 r.).

¹¹⁴ NID, *Karta ewidencyjna prospektu organowego w kościele Wniebowzięcia NMP w Charbielinie*, opr. B. Zabawa, październik 1996; <https://musicamsacram.pl/instrumenty/20038-charbielin-kosciol-wniebowziecia-nmp>, opr. P. Kania (dostęp: 16 czerwca 2023 r.).

¹¹⁵ Istnieje hipoteza, że Gryszkiewicz zbudował wtedy także organy dla pobliskiego kościoła św. Jana Chrzciciela w Grodziszczku. Parafie te zostały później połączone personalnie. Obecnie w obu kościołach organów brak.

¹¹⁶ Obecne organy wybudowane przez Gustava Heinzege w 1938 r. zostały umieszczone w szafie instrumentu Gryszkiewicza; W.J. Brylla, *Kramski król instrumentów [w:] Polacy – Niemcy[.] Pogranicze. Studia Historyczne*, pod red. T. Nodzyńskiego i G. Wyder, Zielona Góra 2006, s. 165–174.

1890:

- **Targowa Górka**, kościół św. Michała Archanioła, obecnie przebudowane z wykorzystaniem części organów z kościoła ewangelickiego w Nekielce¹¹⁷;
- **Bukówiec Górny**, kościół św. Marcina, obecnie zastąpione instrumentem elektronicznym typu *Magnus*¹¹⁸;
- **Poznań**, kościół Przemienienia Pańskiego, obecnie zastąpione instrumentem firmy Gebrüder Dinse¹¹⁹.

1891:

- **Komorniki**, kościół św. Andrzeja, obecnie nie istnieją¹²⁰;
- **Kamionna, opus 66**, kościół Narodzenia NMP; II+P, 16 gł.¹²¹

1892:

- **Chrzypsko Wielkie, opus 67**, kościół św. Wojciecha; I+P, 10 gł.¹²²;
- **Mchy, opus 70**, kościół św. Marcina; I+P, 9 gł.¹²³;
- **Mosina**, kościół św. Mikołaja, obecnie nie istnieją, spalone w 1945 r.;
- **Poznań-Spławie**, kościół św. Andrzeja, obecnie nie istnieją.

1893: Ceradz Kościelny, opus 78, kościół św. Stanisława Biskupa i Męczennika; I+P, 9 gł.¹²⁴

¹¹⁷ Archiwum Akt Nowych, *Urząd do Spraw Wyznań w Warszawie*, sygn. 7.1/5a/46, sygn. teczki 5/1108, k. 1-7. Choć w jednostce brak dokumentu jasno wskazującego na fakt przekazania organów (zostały one zabezpieczone jako dowód w sprawie kradzieży przez pewnego organmistrza), to oględziny instrumentu pozwalają stwierdzić wykonanie translokacji.

¹¹⁸ *Karta biała obiektu – kościół św. Marcina w Bukówcu Górnym*, opr. K. Waclawska, wrzesień 1997, załącznik nr 1.

¹¹⁹ „Kurier Poznański”, nr 104 z 6 maja 1890, s. 3. Identyfikacja może być jednak mylna, gdyż w artykule napisano, że organy zbudował „organmistrz tutejszy p. Grześkiewicz”. Niemniej rzemieślnik o takim nazwisku nie jest dotychczas notowany w Poznaniu.

¹²⁰ L. Czacharowski wspominał o miejscowości Komorniki k. Buku, lecz prawdopodobnie chodzi tu o podpoznańskie Komorniki. Obecnie w kościele stoi przebudowany instrument Paula Voelknera.

¹²¹ NID, *Karta ewidencyjna organów w kościele Narodzenia NMP w Kamionnej*, opr. M. Borowska, 6 marca 1987.

¹²² <https://musicamsacram.pl/instrumenty/12784-chrzypsko-wielkie-kosciol-sw-wojciecha>, opr. P. Kania (dostęp: 16 czerwca 2023 r.).

¹²³ <https://musicamsacram.pl/instrumenty/12781-mchy-kosciol-sw-marcina-biskupa>, opr. P. Kania (dostęp: 16 czerwca 2023 r.).

¹²⁴ „Kurier Poznański”, nr 282 z 12 grudnia 1893, s. 4; <https://musicamsacram.pl/instrumenty/12762-ceradz-koscielny-kosciol-sw-stanislaw-biskupa>, opr. D. Majster (dostęp: 16 czerwca 2023 r.).

1894: **Winna Góra, opus 80**, kościół św. Michała Archanioła; I+P, 8 gł.¹²⁵

1895:

- **Wielichowo, opus 81**, kościół Narodzenia NMP; I, 4 gł.¹²⁶;
- **Żabno, opus 82**, kościół św. Jakuba Apostoła; I+P, 7 gł.¹²⁷

1896:

- **Duszniki, opus 85**, kościół św. Marcina, zastąpione instrumentem pochodzącym prawdopodobnie z pobliskiego kościoła ewangelickiego¹²⁸;
- **Rawicz**, seminarium nauczycielskie, przebudowane przez firmę Schlag&Söhne¹²⁹, przeniesione prawdopodobnie do kościoła w Szczytnikach Małych (ob. Białoruś)¹³⁰;
- **Pniewy**, kościół św. Wawrzyńca; II+P, 17 gł.¹³¹, obecnie zastąpione organami wybudowanymi przez J. Drozdowicza.

1897:

- **Krotoszyn, opus 89**, kościół poklasztorny Trynitarzy św. Ap. Piotra i Pawła; II+P, 15 gł., w 1916 r. translokowane do kościoła Nawiedzenia NMP w Łomnicy¹³²;
- **Sobota, opus 90**, sanktuarium Narodzenia NMP; I+P, 7 gł.¹³³;
- **Kosztowo, opus 91**, kościół św. Anny; I+P, 8 gł.¹³⁴;
- **Lubosz, opus 92**, kościół Nawiedzenia NMP; I+P, 7 gł.¹³⁵

¹²⁵ „Kurier Poznański”, nr 173 z 1 sierpnia 1894, s. 3; AAG, *Archiwum Parafii Winna Góra*, sygn. 120/27, k. nlb.

¹²⁶ NID, *Karta ewidencyjna organów w kościele Narodzenia NMP w Wielichowie*, opr. L. Czarowski, K. Leśniewicz, sierpień 2001.

¹²⁷ <https://musicamsacram.pl/instrumenty/12778-zabno-kosciol-sw-jakuba-apostola>, opr. B. Kwiatkowski (dostęp: 16 czerwca 2023 r.).

¹²⁸ „Postęp”, nr 200 z 1 września 1896, s. 2; <https://musicamsacram.pl/instrumenty/opis/3723-Duszники-Kosciol-sw-Marcina>, opr. P. Hałuszczak (dostęp: 28 sierpnia 2021 r.).

¹²⁹ APP, *Inspekcja Budowlana w Rawiczu*, sygn. 87, k. 121–125, 140–142, 144, 147.

¹³⁰ Informacje uzyskane od p. Wolfganga J. Brylli, za które składam serdeczne podziękowania.

¹³¹ Informacje uzyskane od p. Wolfganga J. Brylli, za które składam serdeczne podziękowania.

¹³² APP, *Inspekcja Budowlana w Krotoszynie*, sygn. 75, k. nlb.; G. Poźniak, *Katalog organów diecezji opolskiej*, cz. I, Opole 2014, s. 120.

¹³³ <https://musicamsacram.pl/instrumenty/12624-sobota-sanktuarium-narodzenia-nmp>, opr. M. Szukała (dostęp: 16 czerwca 2023 r.).

¹³⁴ NID, *Karta ewidencyjna organów w kościele św. Anny w Kosztowie*, opr. P. Lewko, 4 listopada 2000.

¹³⁵ NID, *Karta ewidencyjna prospektu organowego w kościele Nawiedzenia NMP w Luboszu*, opr. J. Pawłowicz, październik 2004; <https://musicamsacram.pl/instrumenty/19962-lubosz-kosciol-nawiedzenia-nmp>, opr. P. Kania (dostęp: 16 czerwca 2023 r.).

1898¹³⁶: **Wielichowo, opus 93**, kościół św. Walentego; I+P, 6 gł.¹³⁷

1899:

- **Giecz, opus 94**, kościół Wniebowzięcia NMP i św. Mikołaja; I+P, 8 gł.¹³⁸, obecnie nie istnieją¹³⁹;
- **Stęszew, opus 97**, kościół Świętej Trójcy; II+P, 13 gł.

1900: **Bytyń, opus 98**, kościół Niepokalanego Poczęcia NMP, I+P, 9 gł.¹⁴⁰

Bez daty budowy: **Jabłonna**, kościół św. Michała Archanioła; I, 4 gł.¹⁴¹

B. Pozostałe prace organmistrzowskie

1873 ca: **Gniezno**, katedra – remont głównych organów¹⁴².

1875: **Parkowo**, kościół NMP Królowej Świata – remont organów.

1877: **Poznań**, kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa i Matki Bożej Pocieszenia (oo. jezuitów); Kaplica Bractwa Różańcowego – naprawa miechów.

1879:

- **Objezierze**, kościół św. Bartłomieja Apostoła – remont organów;
- **Poznań**, kościół NMP in Summo – remont organów;
- **Wronki**, kościół farny – remont organów.

¹³⁶ Według niepotwierdzonych jak dotąd informacji w tymże roku Gryszkiewicz miał zbudować organy dla kościoła św. Wawrzyńca w Pniewach. Obecnie w świątyni znajduje się instrument wybudowany przez J. Drozdowicza. Kwestia autorstwa Gryszkiewicza wymaga jeszcze weryfikacji.

¹³⁷ NID, *Karta ewidencyjna organów w kościele św. Walentego w Wielichowie*, opr. L. Cza-charowski, K. Leśniewicz, sierpień 2001.

¹³⁸ Informacje uzyskane od p. Wolfganga J. Brylli, za które składam serdeczne podziękowania.

¹³⁹ Istnieje hipoteza, że Gryszkiewicz zbudował wtedy także organy dla pobliskiego kościoła św. Jana Chrzciciela w Grodziszczku. Parafie te w późniejszym okresie zostały połączone personalnie. Obecnie w obu kościołach organów brak.

¹⁴⁰ Informacje uzyskane od p. Wolfganga J. Brylli, za które składam serdeczne podziękowania.

¹⁴¹ <https://musicamsacram.pl/instrumenty/20107-jablonna-kosciol-sw-michala-archanioala>, opr. P. Kania (dostęp: 3 lipca 2023 r.).

¹⁴² I. Pawlak, *Dzieje organów katedralnych w Gnieźnie*, „Roczniki Humanistyczne” 1979, t. 27(2), s. 52.

- 1880: **Chodzież**, kościół św. Floriana – oferta wykonania nowych organów.
- 1881: **Poznań**, katedra – wycena prac i naprawa głównych organów.
- 1882:
- **Czempiń**, kościół św. Apostołów Szymona i Judy – naprawa pozytywu;
 - **Poznań**, kościół św. Józefa (oo. karmelitów, dawn. garnizonowy) – remont organów, dodanie jednego głosu¹⁴³.
- 1883:
- **Ujście**, kościół św. Mikołaja – kosztorys na budowę nowych organów;
 - **Bucz**, kościół św. Barbary – ocena zakresu prac przy instrumencie.
- 1884:
- **Poznań**, kościół św. Antoniego Padewskiego (franciszkanie) – remont organów;
 - **Bucz**, kościół św. Barbary – odbiór organów zmontowanych przez H. Peschela¹⁴⁴.
- 1885:
- **Sieraków**, kościół NMP (pobernardyński) – reparacja organów;
 - **Gołańcz**, kościół św. Wawrzyńca – zaproszenie do złożenia oferty¹⁴⁵.
- 1886: **Poznań**, kościół św. Antoniego Padewskiego (franciszkanie) – remont instrumentu;
- 1887:
- **Poznań** – niezidentyfikowane prace w nieznanym miejscu;
 - **Inowrocław** – niezidentyfikowane prace w nieznanym miejscu.
- 1888: **Poznań**, kościół św. Marcina – oferta remontu organów.

¹⁴³ „Goniec Wielkopolski”, nr 199 z 1 września 1882, s. 3.

¹⁴⁴ L. Czacharowski, *Organmistrzowie śląscy...*, t. 4, s. 313.

¹⁴⁵ AAG, ADKc, sygn. 60, k. nlb.

1889:

- **Poznań**, kościół ewangelicki Świętego Krzyża – projekt remontu;
- **Leszno**, kościół ewangelicki św. Jana – konsultacje przy wyborze firmy do przebudowy organów¹⁴⁶.

1890:

- **Przemęt**, kościół św. Jana Chrzciciela – rozbudowa organów, przebudowa prospektu¹⁴⁷;
- **Świniary**, kościół ewangelicki – oferta prac¹⁴⁸.

1891:

- **Wronki**, kościół farny – remont organów;
- **Trzcianka**, kościół św. Jana Chrzciciela – oferta nowych organów;

1892: **Piotrowo**, kościół ewangelicki – remont instrumentu.

1893:

- **Poznań (Grobla)**, kościół ewangelicki Świętego Krzyża (ob. katolicki Wszystkich Świętych) – remont instrumentu¹⁴⁹;
- **Środa Wielkopolska**: remont organów¹⁵⁰.

1894: **Gniezno**, kościół św. Michała – oferta na budowę nowego instrumentu¹⁵¹.

1896:

- **Czempiń**, kościół św. Apostołów Szymona i Judy – dodanie klawiatury pedałowej do pozytywu;
- **Czempiń**, kościół św. Michała Archanioła – montaż sprowadzonych organów¹⁵².

1897: **Stare Bojanowo**, kościół św. Bartłomieja – remont pozytywu.

¹⁴⁶ APP, *Kościół Ewangelicko-Reformowany św. Jana w Lesznie*, sygn. 903, k. nlb.

¹⁴⁷ „Muzyka Kościelna”, nr 11, 1890, s. 87.

¹⁴⁸ L. Czacharowski, *Organmistrzowie śląscy...*, t. 4, s. 307.

¹⁴⁹ „Kurier Poznański”, nr 198 z 31 sierpnia 1893, s. 3.

¹⁵⁰ B. Urbańska, *Kolegiata w Środzie Wielkopolskiej*, wyd. 3., Środa Wielkopolska 2021, s. 94.

¹⁵¹ AAG, *Archiwum Parafii Gniezno – św. Michała Archanioła*, sygn. 47/66, k. nlb.

¹⁵² L. Czacharowski, *Działalność organmistrzowska w Kościańskim...*, s. 43, 66; NID, *Karta ewidencyjna organów kościoła św. Michała Archanioła w Czempiniu*, opr. L. Czacharowski, K. Leśniewicz, sierpień 2001.

1899: Poznań, kościół NSPJ – oferta na nowe organy.

1901: Pałędzie Kościelne, kościół św. Marcina – nowe miechy, projekt nowych organów¹⁵³.

Ponadto z ramienia parafii ewangelickich Gryszkiewicz pełnił nadzór nad organami w następujących kościołach: Bnin, Jarocin, Kąkolewo, Krosno Odrzańskie, Krosno k. Śremu, Kwieciszewo, Lwówek, Poznań (kościół św. Piotra oraz kościół św. Pawła), Rawicz. Naprawiał także organy w Sobocim oraz Kórniku¹⁵⁴.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Urząd do Spraw Wyznań w Warszawie, sygn. 7.1/5a/46, sygn. teczeki 5/1108.

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie

Archiwum dekanatu Kcynia, sygn. 60.

Archiwum Kurii Metropolitalnej II; Ostrowo k. Gniewkowa, sygn. 132/1; Pałędzie Kościelne, sygn. 199/56.

Archiwum Parafii Dusznó, sygn. 131/15.

Archiwum Parafii Gniezno – św. Michała Archanioła, sygn. 47/66.

Archiwum Parafii Wilkowyja, sygn. 72/131, 72/132, 72/133.

Archiwum Parafii Winna Góra, sygn. 120/27.

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Akta miasta Poznania, Cechy, sygn. 5535.

Akta miasta Poznania, Kartoteka ewidencji ludności, sygn. 14279, k. 841; sygn. 14464, k. 993, 996; sygn. 14507, k. 489, 494.

Akta miasta Poznania, Księgi meldunkowe z lat 1830–1939, sygn. 12482, 12515.

Dyrekcja Miejskiego Towarzystwa Ubezpieczeń Ogniwych w Poznaniu, sygn. 780, 781.

Inspekcja Budowlana w Krotoszynie, sygn. 75

Inspekcja Budowlana w Rawiczu, sygn. 87.

Inspekcja Budowlana w Wolsztynie, sygn. 64.

Konsystorz Ewangelicki w Poznaniu, sygn. 4461.

Kościół Ewangelicko-Reformowany św. Jana w Lesznie, sygn. 903.

Urząd Stanu Cywilnego w Poznaniu – obwód miejski, sygn. 719.

Źródła drukowane

Adressbuch fuer die Stadt Posen 1872, Erster Theil: *Wohnungs-Anzeiger*; Zweiter Theil: *Geschäfts-Handbuch*.

Adress- und Geschäfts-Handbuch der Stadt Posen. 1892.

Adressbuch der Provinzial-Hauptstadt Posen für das Jahr 1901.

¹⁵³ AAG, AKM II, Pałędzie Kościelne, sygn. 199/56, k. nlb.

¹⁵⁴ L. Czacharowski, *Katalog organmistrzów poznańskich...*, s. 60.

- „Dziennik Poznański”, nr 292 z 22 grudnia 1869.
„Dziennik Poznański”, nr 293 z 23 grudnia 1869.
„Dziennik Poznański”, nr 25 z 1 lutego 1870.
„Gazeta Toruńska”, nr 108 z 12 maja 1882.
„Goniec Wielkopolski”, nr 199 z 1 września 1882.
„Kurier Poznański”, nr 241 z 21 października 1876.
„Kurier Poznański”, nr 98 z 28 kwietnia 1877.
„Kurier Poznański”, nr 195 z 27 sierpnia 1877.
„Kurier Poznański”, nr 17 z 22 stycznia 1885.
„Kurier Poznański”, nr 237 z 17 października 1885.
„Kurier Poznański”, nr 105 z 8 maja 1886.
„Kurier Poznański”, nr 255 z 7 listopada 1886.
„Kurier Poznański”, nr 1 z 1 stycznia 1887.
„Kurier Poznański”, nr 90 z 21 kwietnia 1887.
„Kurier Poznański”, nr 83 z 10 kwietnia 1888.
„Kurier Poznański”, nr 262 z 14 listopada 1888.
„Kurier Poznański” nr 104 z 6 maja 1890.
„Kurier Poznański”, nr 143 z 26 czerwca 1891.
„Kurier Poznański”, nr 44 z 24 lutego 1892.
„Kurier Poznański”, nr 198 z 31 sierpnia 1893.
„Kurier Poznański”, nr 282 z 12 grudnia 1893.
„Kurier Poznański”, nr 70 z 23 marca 1894.
„Kurier Poznański”, nr 173 z 1 sierpnia 1894.
„Kurier Poznański”, nr 262 z 16 listopada 1894.
„Kurier Poznański”, nr 7 z 9 stycznia 1895.
„Kurier Poznański”, nr 18 z 22 stycznia 1895.
„Kurier Poznański”, nr 42 z 20 lutego 1895.
„Kurier Poznański”, nr 130 z 8 czerwca 1895.
„Kurier Poznański”, nr 5 z 8 stycznia 1896.
„Muzyka Kościelna”, nr 11, 1890.
„Posener Zeitung”, nr 86 z 14 kwietnia 1869.
„Posener Zeitung”, nr 25 z 31 stycznia 1870.
„Posener Zeitung”, nr 279 z 21 września 1870.
„Posener Zeitung”, nr 644 z 16 września 1890.
„Posener Zeitung”, nr 232 z 1 kwietnia 1892.
„Posener Zeitung”, nr 446 z 25 lipca 1895.
„Posener Zeitung”, nr 611 z 1 września 1895.
„Postęp”, nr 75 z 18 września 1890.
„Postęp”, nr 76 z 21 września 1890.
„Postęp”, nr 77 z 25 września 1890.
„Postęp”, nr 200 z 1 września 1896.
„Postęp”, nr 179 z 7 sierpnia 1901.
„Wielkopolanin”, nr 91 z 22 kwietnia 1887.
„Wielkopolanin”, nr 256 z 7 listopada 1888.
„Wielkopolanin”, nr 255 z 6 listopada 1890.
„Wielkopolanin”, nr 216 z 22 września 1900.

Narodowy Instytut Dziedzictwa, karty ewidencyjne obiektów

Karta biała obiektu – kościół św. Marcina w Bukówcu Górnym, opr. K. Waclawska, wrzesień 1997.
Karta ewidencyjna prospektu organowego w kościele Wniebowzięcia NMP w Charbielinie, opr. B. Zabawa, październik 1996.

- Karta ewidencyjna organów w kościele św. Michała Archanioła w Czempiniu, opr. L. Czacharowski, K. Leśniewicz, sierpień 2001.
- Karta prospektu organowego w kościele św. Wojciecha w Dalewie, opr. W. Lipowicz, 30 września 2002.
- Karta ewidencyjna prospektu organowego w kościele św. Michała Archanioła w Domachowie, opr. E. Piesiewicz, 2002.
- Karta ewidencyjna organów w kościele Narodzenia NMP w Kamionnej, opr. M. Borkowska, 6 marca 1987.
- Karta ewidencyjna organów w kościele Wniebowzięcia NMP w Kopanicy, opr. W. Brylla, 1997.
- Karta ewidencyjna organów w kościele św. Anny w Kosztowie, opr. P. Lewko, 4 listopada 2000.
- Karta ewidencyjna organów w kościele św. Anny w Liszkowie, opr. W. Łyjak, 2 sierpnia 2004.
- Karta ewidencyjna prospektu organowego w kościele Nawiedzenia NMP w Luboszu, opr. J. Pawłowicz, październik 2004.
- Karta ewidencyjna organów w kościele św. Mateusza w Ostrowie n. Gopłem, opr. W. Łyjak, 3 września 1999.
- Karta ewidencyjna organów w kościele Świętej Trójcy w Pęchowach, opr. W. Łyjak, 2 sierpnia 2004.
- Karta ewidencyjna organów w kościele św. Małgorzaty w Poznaniu, opr. P. Lewko, 24 listopada 2016.
- Karta ewidencyjna organów kościoła NSPJ oraz MB Pocieszenia – kaplica MB Różańcowej w Poznaniu, opr. A. Jazdon, październik 1994.
- Karta ewidencyjna organów w kościele św. Ap. Piotra i Pawła w Przemęcie, opr. Z. Krygier, lipiec 1970.
- Karta ewidencyjna organów w kościele św. Marii Magdaleny w Ryszewku, opr. W. Łyjak, 15 czerwca 1999.
- Karta ewidencyjna organów w kościele św. Mikołaja w Szaradowie, opr. W. Łyjak, 30 sierpnia 2004.
- Karta ewidencyjna organów w kościele św. Mikołaja w Ślesinie, opr. W. Łyjak, 26 kwietnia 1999.
- Karta ewidencyjna prospektu organowego w kościele Wniebowzięcia NMP i św. Michała Archanioła w Wieleniu, opr. A. Kliš-Toton, wrzesień 2016.
- Karta ewidencyjna organów w kościele Zwiastowania NMP w Wieleniu, opr. J. Stępowski, 2000.
- Karta ewidencyjna organów w kościele Narodzenia NMP w Wielichowie, opr. L. Czacharowski, K. Leśniewicz, sierpień 2001.
- Karta ewidencyjna organów w kościele św. Walentego w Wielichowie, opr. L. Czacharowski, K. Leśniewicz, sierpień 2001.

Opracowania

- Brylla W.J., *Kramski król instrumentów [w:] Polacy – Niemcy[.] Pogranicze. Studia Historyczne*, pod red. T. Nodzyńskiego i G. Wyder, Zielona Góra 2006, s. 165–174.
- Cieplik K., *Rychtalscy organmistrzowie*, Lubin–Kępno 2018.
- Czacharowski L., *Działalność organmistrzowska w Kościańskim od pocz. XVII w. do 1918 r.*, Kościan 2003.
- Czacharowski L., *Katalog organmistrzów poznańskich i ich prac od XVI w. do 1945 roku*, „Kronika Miasta Poznania” 2010, nr 2, s. 56–67.
- Czacharowski L., *Organmistrzowie śląscy i śląskie firmy organowe działające w Wielkim Księstwie Poznańskim [w:] Organy na Śląsku*, pod red. J. Gembalskiego, t. 2, Katowice 2000, s. 227–298.
- Czacharowski L., *Organmistrzowie śląscy i śląskie firmy organowe działające w Wielkim Księstwie Poznańskim. Uzupelnienia, nowe ustalenia, sprostowania [w:] Organy na Śląsku*, pod red. J. Gembalskiego, t. 4, Katowice 2011, s. 291–359.
- Czacharowski L., *Organy poznańskie w świetle badań źródłowych (XIV w. – 1945 r.)*. Ostrów Tumski, Chwaliszewo, prawobrzeżne dzielnice Poznania, „Kronika Miasta Poznania” 1997, nr 1, s. 337–356.

- Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreußen von 1333 bis 1944*, Bd. 2.2, hrsg. v. W. Renkewitz, J. Janca, H. Fischer, Köln 2015.
- Łyjak W., *Katalog reklamowy firmy organmistrzowskiej „August Terletzki” z Elbląga (1857–1908)*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1999, nr 1, s. 43–63.
- Pawlak I., *Dzieje organów katedralnych w Gnieźnie*, „Roczniki Humanistyczne” 1979, t. 27(2), s. 39–56.
- Poźniak G., *Katalog organów diecezji opolskiej*, cz. I, Opole 2014.
- Pupka J., *Józef Gryszkiewicz – wielkopolski organmistrz schyłku XIX w.*, praca dyplomowa napisana pod kierunkiem prof. E. Wiechowicz-Karolak, Poznań 2018.
- Rottermund K., *Budownictwo instrumentów muzycznych na terenie Wielkopolski w XIX i 1. poł. XX w.*, Poznań 2002.
- Tomiak K., *Qui cantat bis orat*, „Jakubowy szlak” 2009, nr 3, s. 4–5.
- Trzaskalik-Wyrwa M., *Organy w kościele Świętej Trójcy w Sęszewie – prawdopodobnie ostatnie dzieło organmistrza Józefa Gryszkiewicza w Poznaniu [w:] Zarzucie sieci. Księga jubileuszowa dedykowana Biskupowi Zbigniewowi Kiernikowskiemu w 50. rocznicę święceń kapłańskich i 75. rocznicę urodzin*, pod red. P. Kota, Legnica 2021, s. 355–400.
- Urbańska B., *Kolegiata w Środzie Wielkopolskiej*, wyd. 3., Środa Wielkopolska 2021.
- Węlnic M., *Dzieje parafii kolegiackiej pw. św. Floriana w Chodzieży w latach 1918–2018*, Poznań 2018.

Strony internetowe

Portal musicamsacram.pl, opisy instrumentów:

- Ceradz Kościelny, opr. D. Majster, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/12762-ceradz-koscielny-kosciol-sw-stanislawa-biskupa> (dostęp: 16.6.2023).
- Chrzypsko Wielkie, opr. P. Kania, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/12784-chrzypsko-wielkie-kosciol-sw-wojciecha> (dostęp: 16.6.2023).
- Dalewo, opr. P. Kania, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/12787-dalewo-kosciol-sw-wojciecha> (dostęp: 16.6.2023).
- Duszniaki, opr. P. Hałuszczak, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/opis/3723-Duszniaki-Kosciol-sw-Marcina> (dostęp: 28.8.2021).
- Jabłonna, opr. P. Kania, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/20107-jablonna-kosciol-sw-michala-archaniola> (dostęp: 3.7.2023).
- Kąkolewo, opr. P. Kania, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/20040-kakolewo-kosciol-niepokalanego-serca-nmp> (dostęp: 15.3.2023).
- Kicin, opr. Ł. Toboła, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/3731-kicin-kosciol-sw-jozefa> (dostęp: 16.6.2023).
- Kolniczki, opr. P. Kania, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/12782-kolniczki-kosciol-narodzenia-nmp> (dostęp: 16.6.2023).
- Lubosz, opr. P. Kania, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/19962-lubosz-kosciol-nawiedzenia-nmp> (dostęp: 16.6.2023).
- Mchy, opr. P. Kania, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/12781-mchy-kosciol-sw-marcina-biskupa> (dostęp: 16.6.2023).
- Murowana Goślina, opr. T. Konopka, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/opis/748-Murowana-Goslina-Kosciol-sw-Jakuba> (dostęp: 28.8.2021).
- Przemęt, kościół św. Andrzeja, opr. P. Kania, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/19967-przemet-kosciol-cmentarny-sw-andrzeja> (dostęp: 26.4.2023).
- Przemęt, kościół św. Ap. Piotra i Pawła, opr. P. Kania, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/19968-przemet-kosciol-cmentarny-sw-piotra-i-pawla> (dostęp: 16.6.2023).

- Sobota, opr. M. Szukała, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/12624-sobota-sanktuarium-narodzenia-nmp> (dostęp: 16.6.2023).
- Sośnica, opr. P. Kania, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/19964-sosnica-kosciol-sw-marii-magdaleny> (dostęp: 24.4.2023).
- Wielen, opr. P. Kania, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/20065-wielen-kosciol-wniebowzięcia-nmp-i-sw-michala> (dostęp: 16.6.2023).
- Wilczyna, opr. P. Kania, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/12788-wilczyna-kosciol-sw-jadwigi> (dostęp: 16.6.2023).
- Żabno, opr. B. Kwiatkowski, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/12778-zabno-kosciol-sw-jakuba-apostola> (dostęp: 16.6.2023).
- Żoń, opr. P. Pasternak, <https://musicamsacram.pl/instrumenty/opis/1702-Zon-Kosciol-sw-Marcina> (dostęp: 28.8.2021).

Pozostałe

- Historia parafii w Bytniu, http://www.parafia-bytyn.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=23&Itemid=133 (dostęp: 25.8.2021).
- Księga chrztów parafii Sętań, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSZT-69-8S-R?cat=284148> (dostęp: 1.7.2023); <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSZT-69CK-M?i=299&cat=284148> (dostęp: 1.7.2023).

Adam Konrad Bigosiński

Z dziejów wielkopolskiego organmistrzostwa – życie i działalność Józefa Gryszkiewicza (1840–1901)

Streszczenie

Organmistrzostwo oraz instrumenty organowe w Poznaniu i w Wielkopolsce to temat wciąż niewystarczająco opracowany. Artykuł jest więc kolejnym przyczynkiem do dziejów muzycznych Poznania, mianowicie przedstawia postać jednego z najwybitniejszych poznańskich organmistrzów, jakim był Józef Gryszkiewicz. Wybudował on niemalże sto instrumentów, z których do dziś przetrwała około połowa. Dodatkowo wyremontował kilkadziesiąt instrumentów, był rzeczoznawcą i odbiorcą prac innych organmistrzów, translokował instrumenty oraz edukował kolejne pokolenia czeladników. Dotychczas stan wiedzy o jego życiu i działalności był niewielki, m.in. nie znano chociażby najważniejszych faktów z jego życia. Artykuł koncentruje się na trzech podstawowych aspektach: przedstawieniu faktów biograficznych, zarysowaniu działalności i specyfiki warsztatu oraz spisie prac organmistrzowskich.

Słowa kluczowe: Poznań, organy, Gryszkiewicz, Hoffmann, organmistrzostwo

Adam Konrad Bigosiński

The history of organ building in Greater Poland: the life and work of Józef Gryzkiewicz (1840–1901)

Abstract

Organ building and pipe organs in Poznań and Greater Poland is a subject that is still waiting for thorough investigation. This article investigates the musical history of Poznań and presents one of the city's greatest organ builders: Józef Gryzkiewicz. Gryzkiewicz made nearly a hundred instruments – around half of which have survived until the present day. Additionally, he renovated several dozen organs, prepared expert opinions, assessed the work of other organ builders, translocated instruments, and educated generations of apprentices. So far, little has been known about his life and work, including even the most important facts of his life. The article focuses on three fundamental aspects: it presents his biography, describes the nature and the unique character of his trade, and provides a list of his works.

Keywords: Poznań, pipe organ, Gryzkiewicz, Hoffmann, organ building